

М. МУЛЛОАҲМАДОВ

ФУРҶИ
БАСТОМӢ
ВА
ҒАЗАЛИЁТИ Ӯ

АКАДЕМИЯИ ФАНҶОИ РСС ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ШАРҚШИНОСИ

МИРЗО МУЛЛОАҲМАДОВ

ФУРҶИИ БАСТОМӢ
ВА ҒАЗАЛИӢТИ Ӯ

Мухаррири масъул:
АӢЛОХОН АФСАҲЗОД

НашриӢти «Дониш»
Душанбе — 1987

Мирзо Муллоаҳмадов. «Фуруғии Бастомӣ ва ғазалиёти ӯ». Душанбе: Дониш, 1987, 88 сах.

Фуруғии Бастомӣ аз шоирони мумтози нимаи аввали асри XIX Эрон буда, махсусан, дар ғазалсароӣ шӯҳрати азиме дорад. Ғазалиёти шоир бештар ба мавзӯи ишқ бахшида шуда, анъанаҳои ғазалсароии Саъдиву Ҳофиз бариш бузургони олами шеърро идома медиҳанд. Ғазалҳои равону дилкаши Фуруғӣ дар байни мардуми тоҷик ҳам шӯҳрат ёфта, ба ганҷинаи мусиқии классикии он—«Шашмақом» дохил шудаанд.

Дар рисола муҳимтарин паҳлуҳои ҳаёту осор ва ғазалиёти дилкаши Фуруғӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Рисола ба донишмандону донишҷӯён ва дӯстдорони шеърӯ шоирӣ пешкаш мешавад.

Тақризнависон: доктори илми филология *Н. Сайфиев*,
номзади илми филология *Ш. Орифов*.

МУҚАДДИМА

Мирзоаббос Фурӯғии Бастомӣ аз суханварони маъруфи аввали асри XIX буда, дар таърихи адабиёти Эрон ҳамчун устои ғазалсаро макоми шонстае ишғол намудааст. Ӯ тамоми қудрату маҳорати суханварию худро ба ишкишофи ғазал бахшида, анъанаҳои Саъдиву Ҳофизро зиёда мекунад ва ба ин шакли кӯҳани шеър аз нав латофату ғасоҳат, соддагиву равонии пешини онро бармегардонад.

Фурӯғӣ ҳарчанд ашъори фаровоне сурудааст, вале то имрӯз намунаи каме аз он дар интиҳоби яке аз намоёндагони аҳли ҳукмронии давр — шоҳзода Асадуллои Қочор боқӣ мондааст. Табиист, ки дар чунин ҳолат ба ҷой мондани ашъори баланди дорои моҳияти иҷтимоиву ахлоқии ӯ душвор аст. Бо вучуди ин ашъори боқимондаи шоир, ки асосан аз ғазалиёт иборат аст, бо салосату равонӣ, латофату ширинии худ аз маҳорату истеъдоди шоир гувоҳӣ медиҳанд.

Фурӯғӣ ҳанӯз дар замони зиндагиаш шӯҳрати босазое пайдо карда буд. Аз ин ҷост, ки дар сарчашмаҳои замони шоир ҳам доир ба ӯ маълумотҳо сабт шуда, намунаҳои ашъораш зикр гардидаанд.

Яке аз аввалин сарчашмаҳои, ки дар он шарҳи ҳол ва намунаи ашъори Фурӯғӣ сабт ёфтааст, «Басотин-ул-хоқонин»-и Мирзо Алиризо Шӯҳра мебошад. Чунон ки Саид Нафисӣ қайд мекунад, дар ҷилди якуми **III** тазқира, ки соли 1248 ҳ. таҳти унвони «Бӯстон-ул-ушшоқ» таълиф шудааст, дар бораи Фурӯғӣ маълумоти

зерин сабт гардида, 76 байт ғазал намуна оварда шу-
дааст: «Фуруғӣ, номаш Мирзоаббос. Аслаш аз хоки
Бастом. Шуглаш шоирӣ ва маддоҳии хусрави гетисон.
Девонаш мулоҳиза шуд, ба қадри панҷ ҳазор байт ме-
шавад. Дар ғазалсароӣ аз аксари муосирини худ мум-
тоз аст».¹

Эҳтимол дар чилдҳои дигари ин тазкира низ намуна-
ҳои ашъори Фуруғӣ мавҷуд бошад, вале Саид Нафисӣ
аз дастрас набудани чилдҳои дигари тазкира хабар
медихад. Зимнан бояд гуфт, ки 76 байти дар тазкираи
мазкур сабтёфта хеле қолиби диққат мебошад. Зеро
ин намунаи шеърҳои давраи ҷавонии шоиранд, ки дар
девоии мавҷудан у ба назар намерасанд.

Маълумоти роҷеъ ба Фуруғӣ овардаи дӯст ва ҳам-
замони шоир шоҳзода Асадуллои Қочор низ қобили та-
ваҷҷуҳ буда, доир ба баъзе ҷиҳатҳои тарҷуман ҳол,
осор, мамдуҳонии у санадҳои пурқимат медихад.

Аз сарчашмаҳои муҳими замони шоир тазкираи
«Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят мебошад,
ки чилди дуюми он зикри мухтасари тарҷуман ҳоли
шоирро дар бар мегирад. Чунон ки дар мавқеаш хоҳем
дид, маълумоти дар бораи ҷой, соли таваллуд ва ди-
гар тарафҳои шарҳи ҳоли шоир зикр кардаи у саҳеҳ
буда, танҳо соли вафоташ иштибоҳан 1233 сабт шуда-
аст.²

Шарҳиҳои маъруфи англис Э. Браун ба маълумоти
тазкираи «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» таъбия намуда, до-
ир ба Фуруғӣ ба таври хеле мухтасар сухан меронад
ва зимнан тамонли уро ба тасаввуф таъкид мекунад.³

¹ Фуруғии Бастомӣ. Девоии комил, бо ҳавоши ва таълиқоти
М. Дарвеш. — Техрон, 1342, муқаддимаи Саид Нафисӣ, саҳ. 11.

² Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, чилди 2. — Тех-
рон, 1340, саҳ. 829.

³ Э. Браун. Таърихи адабиёти Эрон, чилди 4, тарҷуман Раши-
ди Ёсимӣ. — Техрон, 1329, саҳ. 105.

Ҳамин гуна маълумоти мухтасари тарҷуман ҳолиро
роҳат ба Фуруғии муаллифони асархон тадқиқотиву
мурағибони маъмуҳо низ аз қабилӣ Муҳаммад Али
Табрезӣ, Хусейн Фаривар, Забеҳулло Сафо сабт кар-
даанд.⁴

Адабиётшиноси Эронӣ Иброҳими Сафой фаслро аз
китоби худ «Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор» ба
Фуруғии Бастомӣ таҳсиҳ дода, тамоми маълумотҳоеро,
ки доир ба ҷараёни зиндагӣ ва осори шоир чамъ овар-
дааст, дар он ҷой медиҳад.⁵

М. зимнан дар бораи чигунагии ғазалиёти шоир та-
ваккуф намуда, таъкид мекунад, ки «дар ғазалсароӣ
инсофан устод ва дар сафи бузургтарин ғазалсароё-
нӣ замони Қочор аст».⁶

Фасли мазкур дар шакли мақолаи алоҳида дар ма-
ҷаллаи «Армуғон» низ ба таъъ расидааст.⁷

Маълумоти нисбатан муфассалро доир ба Фуруғии
Бастомӣ дар рисолаи бону Нусрати Таҷрубакор «Саб-
ки шеър дар асри Қочория» низ метавон мушоҳида
кард. Муҳаққиқ нисбат ба ашъори шоир нуқтаи назар
зиддиятноки худро баён намудааст. Аз як тараф ӯ
«ғазалиёти шоирро «мутакаллифу маснуъ» мешуморад,
аз тарафи дигар таъкид мекунад, ки он ашъор «аз осор
и хуби ин аср бояд шумурда шавад».⁸ Ҳамчунин на-

4 Муҳаммад Али Табрезӣ. Райҳонат-ул-адаб, ҷилди 3. —
Техрон, саҳ. 85. Хусейн Фаривар. Таърихи адабиёти Эрон ва таъ-
рихи шуаро, ҷони понздаҳум. — Техрон, 1352, саҳ. 342—343; За-
беҳулло Сафо. Гаҷчи суҳан, ҷони дуюм, ҷилди 3. — Техрон, 1340,
саҳ. 206.

5 Иброҳими Сафой. Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор. —
Техрон, ҷони 2, бидуни зикри соли нашр, саҳ. 88—89.

6 Ҳамон ҷо, саҳ. 89.

7 Иброҳими Сафой. Фуруғии Бастомӣ. Маҷ., «Армуғон», со-
ли 27, 1326, саҳ. 433—445.

8 Нусрати Таҷрубакор. Сабки шеър дар асри Қочория. —
Техрон, 1350, саҳ. 95.

метавон ба хулосаи зерини муҳаққиқ розӣ шуд: «Фуруғи шоире нест, ки соҳиби мактабе ва дорои сабки хос бошад, ё андешае тоза зоҳир кунад. Ё қудрате ниғифт дошта бошад. Шоирест, ки дар тақлиду пайравии аз устодон завқеву тавоноие аз худ ошкор сохта ва дар сафи шоирони ин аср мақоме барои худ даступо кардааст».⁹

Беасосии нуқтаи назари муҳаққиқ, ки аз муносибати яктарафаи ӯ ба моҳияти услуби эҷодии шоир ва умуман равияи «бозгашти адабӣ» сар задааст, дар фаслҳои минбаъда ба субут хоҳад расид. Ҳоло танҳо доир ба ин зиддияти андешаи муҳаққиқ таваққуф кунем, ки оё шоир бо хости худ барои худ мақоме даступо карда метавонад? Агар ин амал имконпазир бошад ҳам бо фавти ҳуди шоир ному мақоми ӯ зуд фаромуш хоҳад шуд. Вале чопу интишори зиёди ашъори Фуруғи нишон медиҳад, ки ӯ пас аз Қоонӣ аз шӯҳратмандтарин шоирони замони худ ба шумор меравад.

Бар хилофи Нусрати Тачрубакор адабиётшиноси дигари эронӣ Яҳъёи Орияипур ба моҳияти ашъор ва мақоми шоирии Фуруғи баҳои дуруст ва одилона додааст. Ӯ дар асари маъруфаш «Аз Сабо то Нимо» пеш аз ҳама тарҷумаи ҳоли шоирро нисбатан муфассал баён намуда, сипас ба равониву сӯзу гудоз, зебоии оҳангу фасоҳати баёни ашъори ӯ ишора мекунад ва сабабҳои шӯҳрат ёфтани ғазалиёташро таъкид мекунад.¹⁰

Дар бораи шарҳи аҳволу осор ва мундариҷаву услуби ашъори Фуруғи дар муқаддимаи чопҳои гуногуни девони шоир низ суҳан рафтааст.

Чунон ки қайд гардид, ҳанӯз Асадуллои Қочор пас аз интиҳоби ғазалиёти Фуруғи ва дар поёни девони

⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 98.

¹⁰ Яҳъёи Орияипур. Аз Сабо то Нимо, ҷилди аввал, ҷопи дуюм. — Техрон, 1351, саҳ. 82—84.

Қоонӣ чой додани он муқаддимае низ навишта шарҳи ҳоли шоирро зикр карда буд.

Соли 1336/1957 девони комили Ҷуруғии Бастомӣ бо кӯшиши Ҳусейни Наҳаъӣ ба таъб мерасад. Дар пешгуфтори худ Ҳусейни Наҳаъӣ дар бобати адабиёти асри XIX Эрон, услубу шеваи баёни Ҷуруғӣ, муносибати ӯ бо муосиронаш, тасҳеҳи девони вай ба таври мухтасар таваққуф мекунад. Дар бораи тарҷумаи ҳоли шоир бошад маълумоти сарчашмаҳо аз ҷумла муқаддимаи Асадуллои Қочор, маълумоти «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Райҳонат-ул-адаб»-и Муҳаммад Али Табрзӣ, «Таърихи адабиёти Эрон»-и Э. Браун айнан оварда шудааст.¹¹

Худи ҳамон сол маҷмуаи ашъори шоир таҳти унвони «Ҷазалиёти Ҷуруғии Бастомӣ» бо эҳтимоми Мансур Мушфиқ ва муқаддимаи шоири муосири Эрон Раҳии Муаййирӣ чоп мешавад. Дар муқаддимаи мухтасар Раҳии Муаййирӣ шарҳи ҳоли шоир ва муҳимтари хусусиятҳои услуби ҷазалиёти ӯро баён месозад.¹²

Ниҳоят девони комили Ҷуруғӣ соли 1342/1963 бо ҳавошиву таълиқоти М. Дарвеш ва муқаддимаи Саид Нафисӣ дар интишороти «Ҷовидон» ба таъб мерасад. Саид Нафисӣ дар муқаддима тарҷумаи ҳоли Ҷуруғӣро бо зикри маълумоти сарчашмаҳо баён намуда, синас 76 байти тозаи шоирро, ки аз тазкираи «Бӯстон-ул-ушшоқ»-и Мирзо Алиризо Шӯҳра ба даст овардааст, нақл мекунад.¹³

Назар ба маълумоти Нусрати Таҷрубакор девони Ҷуруғӣ соли 1320 бо тасҳеҳи Али Ғаффорӣ низ инти-

11 Девони комили Ҷуруғии Бастомӣ, ба кӯшиши Ҳусейни Наҳаъӣ. — Техрон чопи аввал, 1336.

12 Ҷазалиёти Ҷуруғии Бастомӣ, бо муқаддимаи Раҳии Муаййирӣ. — Техрон, чопи аввал, 1336.

13 Девони комили Ҷуруғии Бастомӣ, бо ҳавоши ва таълиқоти М. Дарвеш, бо муқаддимаи Саид Нафисӣ, — Техрон, 1342,

шор ёфтааст.¹⁴ Вале, мутаассифона, нусхае аз ин чоп ба мо дастрас нашуд ва дар бораи ин чоп маълумоти дигаре ба назар намерасад.

Хонандагони тоҷикро бори аввал бо намунаи осори Фуруғии Бастомӣ ба ҳуруфи имрӯза адабиётшинос З. Ахрори шиносо намудааст. Дар шумораи аввали соли 1981 маҷаллаи «Садои Шарқ» таҳти унвони «Фуруғи сухан» мухтасари тарҷумаи ҳол ва 20 ғазали Фуруғи ба таъб мерасад.

Чунон ки мебинем, муаллифони сарчашмаҳо ва муҳаққиқон танҳо бо зикри тарҷумаи ҳоли Фуруғӣ ва ишораҳо ба услуби ғазалиёти ӯ қаноат кардаанд. Мазмуну мундариҷа ва услуби ғазалиёти шоир бошад то ҳол мавриди таҳлилу тадқиқи ҷудогона қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ мо дар баробари шиносо кардани хонандагони тоҷик бо ғазалиёти шоир саъй намудем, ки муҳимтарин ҷиҳатҳои ашъор ва услуби эҷодии ӯро аз назар гузаронида, барои беҳтару бештар шинохта шудани вай заминае муҳайё созем.

Замони зиндагии Фуруғӣ, ки ба давраи ҳукмронии шоҳони Қочор — Фатҳалишоҳ, Муҳаммадшоҳ ва Носирдиншоҳ рост меояд, аз давраҳои хеле пурошуби авҷи ҷангу кашмакашҳои хонумонсӯзи феодалҳову ошубҳои халқӣ ва таназзули иқтисодиву сиёсии Эрон ба шумор меравад.¹⁵

Ин вазъият ба ҳолати адабиёт ва маданияти кишвар низ бетаъсир намонд. Ҳарчанд шоҳони қочор ба адабиёт таваҷҷӯҳ зоҳир менамуданд ва дар шаҳрҳои гуногуни кишвар марказҳои анҷуманҳои адабӣ таъсис меёфтанд, вале инкишофи ҳақиқии адабиёт ҳанӯз ба

¹⁴ Нусрати Таҷрубақор. Сабки шеър дар асри Қочория, сах. 98.

¹⁵ Доир ба вазъияти иҷтимоиву сиёсӣ ва ҳаёти адабии Эрон дар пимаи аввали асри XIX, инчунин оид ба хусусиятҳои равиши бозгашти адабӣ ба рисолаи муаллифи ин сатрҳо «Нишот ва Миҷмар» мурочиат шавад.

амал наомада буд. Муҳимтарин ходисаи адабие, ки дар мобайни асри XVIII шуруъ шуда дар нимаи аввали асри XIX идома дошт, равияи бозгашти адабӣ буд, ки бар хилофи муғлақбаёниву печдарпечӣ ва мураккабиву душворписандии сабки ҳиндӣ ба вучуд омада буд. Суханварони маъруфи давр Фатҳалихони Сабо, Нишот, Миҷмар, Висол, Суруш, Қоонӣ ва амсоли инҳо дар инкишофи равияи мазкур саҳми калоне гузоштанд. Фурӯғии Бастомӣ низ аз зумраи пешоҳангони равияи бозгашти адабӣ дар нимаи аввали асри XIX ба шумор мерафт.

ҲАЁТ ВА ОСОРИ АДАБИИ ФУРУҒИИ БАСТОМӢ

Мирзоаббос Фуруғии Бастомӣ аз суханварони мумтозест, ки ҳанӯз дар замони зиндагиашон шӯҳрати зиёде ба даст овардаанд. Бо вучуди ин шарҳи ҳоли ӯ мисли дигар шоирони асрҳои пешин дар сарчашмаҳо нурра сабт нашудааст ва бисёр лаҳзаҳои ҷараёни зиндагиаш ба равшанӣ маълум нест. Ҳатто муосирону дӯстони шоир ҳам дар тазкираву асарҳои худ бо зикри ҷанд маълумоти умумӣ роҷеъ ба ӯ қаноат кардаанд. Дар асоси маълумоти сарчашмаҳо ва ашъори боқимондаи шоир тарҷуманҳои ҳоли шоирро ба тариқи зер баён кардан мумкин аст.

Аббос дар оилаи Оқомӯсои Бастомӣ ба дунё омадааст. Чунон ки Иброҳими Сафой менависад, Оқомӯсо ва Дусталиҳои ду бародар аз аҳли Бастом аз сабаби тағдисти ба Техрон меоянд ва соли 1200 х./1785 м. ба дарбори Оқомӯхаммадҳои Қочор ба кор мебароянд. Даре нагузашта Оқомӯсо ба тӯхмати суханчинӣ гирифта мешавад ва Оқомӯхаммадҳои гуё як гӯши ӯро бурида¹ аз дарбор мебарояд. Оқомӯсо ҷилои ватан намуда ба атаботи² Ироқ меравад ва дар Начаф сокин мешавад. Пас аз се соли зиндагӣ дар он ҷо соли 1313 х./1798 м. фарзандаш Аббос таваллуд мешавад. Бояд гуфт, ки доир ба соли таваллуд ва зодгоҳи Фуруғӣ дар сарчашмаҳо ва асарҳои тадқиқотӣ фикрҳои мухталиф баён шудааст. Соли таваллуди шоирро Ри-

¹ Асадуллои Қочор бурида шудани бинни Оқомӯсоро қайд кардааст, ки аз ҳақиқат дур аст. Ниг.: Фуруғии Бастомӣ. Девони комил, муқаддима, саҳ. ёздаҳ.

² Ризоқулиҳои Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 2, Техрон.

Ризоқулихони Ҳидоят 1213 шуморидааст³ ва аксари муаллифони асарҳои тадқиқотӣ ҳам онро қабул кардаанд. Вале баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла бону Нусрати Тачрубакор бидуни қайду шарте соли таваллуди шоирро 1200/1785 шуморидааст.⁴ Ба кадом асос ба ин хулоса омадани ӯро ҳоло муайян кардан душвор аст. Зеро дар сарчашмаҳои ба мо дастрас соли таваллуди шоир ҳамон соли 1213 ҳ. нишон дода шудааст.

Дар боран зодгоҳи Фуруғӣ низ фикрҳои мухталиф ҷой дорад. Ризоқулихони Ҳидоят дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» дар ин бобат менависад: «...Оқомӯсо... истеъфо гузид ва ба Атаботи олиёт рафта мучовиру муътакиф гардид. Вай (Мирзо Аббос—М. М.) дар санаи 1213 дар он ҷо мутаваллид шуда...»⁵

Муаллифи «Райҳонат-ул-адаб» Муҳаммад Али Табрзӣ ба зодгоҳи шоир сарехан ишора накунад ҳам, ватани ӯро Бастом мешуморад: «...Дар оғози давлати Фатҳалишоҳи Қочор аз мавтини худ Бастом ба Техрон рафта».⁶

Аксари муҳаққиқон ба маълумоти Ризоқулихони Ҳидоят, ки муосир ва дӯсти шоир буд, такяя намуда, зодгоҳи шоирро Атаботи Ироқ шуморидаанд.⁷ Баъзе муҳаққиқон шояд бо тавачҷӯх ба нисбаи шоир бошад, ки зодгоҳи ӯро Бастом донистаанд.⁸ Дар воқеъ роҷеъ

³ Атабот — шаҳрҳое, ки марқади имомҳо дар он ҷойҳо мавҷуд аст (монанди Бағдод, Қарбало, Начаф).

⁴ Нусрати Тачрубакор. Сабки шеър дар асри Қочория. — Техрон, 1350, сах. 95.

⁵ Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, сах. 829.

⁶ Муҳаммад Али Табрзӣ. Райҳонат-ул-адаб, ҷ. 3. — Техрон, сах. 213.

⁷ Аз ҷумла ниг.: Иброҳими Сафой. Нахзати адабии Эрон дар асри Қочор, сах. 88; Яҳёи Орианпур. Аз Сабо то Нимо, ҷ. 1, сах. 82. Фазалиёти Фуруғии Бастомӣ, бо эҳтимоми Мансур Мушфик. — Техрон, 1336, муқаддимаи Раҳии Муаййирӣ, сах. 5....

⁸ Муҳаммад Али Табрзӣ. Райҳонат-ул-адаб, ҷ. 3, сах. 213; З. Ахрорӣ. Фуруғи сухан, «Садои Шарқ», 1981, № 1, сах. 83.

ба сол ва чои таваллуди Фуруғӣ маълумоти тазкирани
«Маҷмаъ-ул-Фусаҳо» ба ҳақиқат наздик ва саҳеҳтар
аст.

Ҳангоми 16-солагии Аббос падараш аз дунё мегу-
зарад ва ӯ бепарастор монда бо модараш азми Эрон
мекунад. Чунон ки Иброҳими Сафой менависад, Аббос
вазъи парешони нуговори оиларо ба амакаш Дӯстали-
хон, ки дар он вақт маъмури Мозандарон будааст,
маълум менамояд. Амакаш онҳоро ба Эрон даъват ме-
кунад. Баъди ба Эрон баргаштан онҳо муддате дар Со-
рӣ зиндагӣ мекунанд. Қай ва дар кучо таҳсил кардани
шоир равшан маълум нест. Иброҳими Сафой дар На-
ҷаф таҳсили ибтидоӣ гирифтани Аббосро қайд мена-
мояд.⁹ Асадуллоҳ Қочор то ба Техрон омадан бесавод
будани Аббосро таъкид карда менависад: «Ва ин пи-
сари волоғухар (Аббос — М. М.) ... аз ватан
рӯй ба дорулхилофа (Техрон—М. М.) ниҳод. Аз он ҷое,
ки таъби мавзун ва ба сухан моил дошт, ҳиммат ба наз-
ми ашъор ғумошт. Чун тақмили ин саноат бе илму
санъати китобат мутаассир бал мутааззир бувад, ҷан-
дон рзиқи дабистон дид ва шиканҷи дабиристон ка-
шид, ки син аз сини ва ҳомим аз ёсин боздонист ва су-
пуфи ҳуруфи ҳичоро ба ҷо нигориш тавонист. Пайвас-
та ба ин байти орифи асрори сибой ҳаким Саной та-
маассук ҷуста:

Агар будӣ камол андар нависову хоноӣ,
Чаро он қиблаи кул нонависо буду нохоно?»¹⁰

⁹ Иброҳими Сафой. Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор,
сах. 88.

¹⁰ Фуруғии Бастомӣ. Девони комил, ҷони Наҳаъӣ, муқаддима,
сах. 11. (Мишбаъд ин нашр дар шакли «Фуруғӣ. Девони комил»
зикр мешавад. Дар ҷопҳои дигари девон номи мураттиб қайд хо-
ҳад шуд).

Аз маълумоти мазкур бармеояд, ки Фурӯғӣ тақрибан то синни 18—20 солагӣ дар ҳеҷ ҷо таҳсил накарда, инро саводи хондану навиштанро ҳам надоштааст. Ҳатимол ӯ ба воситаи худомӯзӣ хеле дер бошад ҳам савод баровардааст. Ишораи Асадуллоҳ ба «ранчи дабистон» «шиканҷаи дабиристон» ҳам шояд маънии хангоми худомӯзӣ аз сар гузарондани он ранҷо бошад. Зеро дар синни 18—20-солагӣ ба дабиристон дабиристон рафта ва дар айни замон дар хидмати дарбор будаи аз мантиқ дур менамояд.

Баъди баровардани савод Аббос ба мутолиаи девонҳои ашъори Саъдиву Хофиз пардохта маҳорату истеъдоди худро сайқал медиҳад ва дар тақлиду пайравии онҳо бо таҳаллуси Мискин ғазалҳои навмашқона менависад.

Дӯсталихон, ки вазифаи хизонадорӣ шохро ба ӯҳда доштааст, хангоми аз Мозандарон ба Техрон баргаштан бародарзодааш Аббосро низ бо худ гирифта ӯро ба Фатҳалишоҳ шинос менамояд. Шох Аббосро барои хидмат ба Хуросон ба назди Шучоуссалтана мефиристад. Муддати иқомати Аббосро дар Техрон Иброҳими Сафӣ ду сол зикр менамояд. Вале асоси диле ин маълумоти муҳаққик мисли дигар маълумотҳои ӯ нишон дода нашудааст. Аз рӯи маълумоти Иброҳими Сафӣ ӯ ҳамроҳи модараш ба Машҳад рафта, дар роҳи ватани падару модараш Бастомро ҳам зиёрат кардааст. Воли Хуросон Шучоуссалтана Аббосро муншӣ таъин мекунад. Чунонки зикр шуд, Аббос то ин вақт бо таҳаллуси Мискин шеър менавишт. Дар Машҳад ӯ ба муносибати номи яке аз фарзандони Шучоуссалтана — Фурӯғуддавла таҳаллуси худро ба Фурӯғӣ таъдил медиҳад.¹¹

¹¹ Шоири маъруфи ҳамзамони Фурӯғӣ Қоонӣ бошад таҳаллусиро ба муносибати номи фарзанди дигари Шучоуссалтана — Уқтон Қоон гирифтааст.

Дар ин давра дар ҳаёти Фуруғӣ ҳодисаи муҳимми дигаре ба вуқӯъ меояд, ки ин шиносӣ бо шоири маъруф Қоонӣ буд, ки ӯ ҳам ба хидмати Шучоуссалтана дохил шуда буд. Дӯстии онҳо бо мурури солҳо хеле мустаҳкам гардида то охири умрашон идома меёбад.

Соли 1249/1833 Шучоуссалтана ба Техрон меояд ва Фуруғӣ низ бо ӯ воридаи ин шаҳр мегардад. Қабл аз ин Фуруғӣ бо мамдӯҳи худ муддати на он қадар зиёде дар Қирмон низ зиндагӣ кардааст.

Дар Техрон Фуруғӣ хидматро дар дарбори Фатҳалишоҳ идома медиҳад. Назар ба маълумоти Иброҳими Сафӣ бо марги Фатҳалишоҳ маоши Фуруғӣ ҳам қатъ мегардад.¹²

Муҳаммадшоҳ (1834—1848), ки соҳиби тахти шоҳӣ гашта буд, маоши шоирро барқарор мекунад. Эҳтимол Фуруғӣ дар замони салтанати Муҳаммадшоҳ берун аз дарбор зиндагӣ карда, вале бо дарбор робита доштааст.

Дар ин давра Фуруғӣ боре ба зодгоҳаш атабот рафта меояд. Пас аз ин сафар дар зиндагиву мафкураи Фуруғӣ таҳаввуле ба вуҷуд меояд ва ӯ ба маслаки тасаввуф рӯй меорад. Ризоқулихони Ҳидоят дар ин бобат маълумот дода маслаки ӯро чиштия медонад: «ба хидмати бисёре аз машоиху аҳли ҳоли муосирин расид, вале иродати воқеӣ ба ҷаноби Мирзо Амири Шерозӣ, ки аз силсилаи чиштия буд, ҳосил кард, солҳо бо ӯ ба сар бурд».¹³

Асадуллои Қочор бошад ба ирфон рӯй овардани Фуруғиро таъкид карда ба Боязиди Бастомӣ ва Мансури Ҳаллоҷ эътиқод доштани ӯро гӯшрас менамояд¹⁴ ва аз маслаки чиштия ишорае намекунад.

¹² Иброҳими Сафӣ. Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор, сах. 88.

¹³ Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 2, сах. 829.

¹⁴ Фуруғӣ. Девони комил, муқаддима, сах. 12.

Муҳаққиқони муосир хамин ду ақидаи мазкурро тақрор кардаанд. Девони боқимондаи шоир ҳам аз ғиронии ӯ ба ирфон шаҳодат медиҳад. Вале дар ашъори шоир ишораи сарехе ба пиру роҳбари маънавии ӯ ва ё маслаки аниқе ба назар намерасад. Танҳо дар ҷаид маврид ба Мансури Ҳаллоҷ ишора меравад.

Аз ишораи зерини шоир дар ғазали сӯфиёнааш надонитани роҳбар таъкид шудааст:

Дар роҳи хатарноки талаб гум шудам охир,
Зеро ки дар ин варта маро роҳбаре нест.¹⁵

Аз маълумоти сарчашмаҳо ва девони шоир равшан мегардад, ки Фурӯғӣ бо Носириддиншоҳ робитаи наздиқе доштааст. Илова бар ғазалҳои зиёде, ки ба ӯ бахшида шудааст, Фурӯғӣ чанде аз ғазалҳои Носириддиншоҳро такмил додааст. Дар ин бобат дар мавқеи батафсилтар сухан ронда, ҳоло ин нуктаро бояд вайд кард, ки Фурӯғӣ ғазалҳои иншокардаашро ба Носириддиншоҳ тақдим намуда ба ивази он тӯҳфа ҷарӣёфт мекардааст. Худи шоир менависад:

Чун Фурӯғӣ дар сари ҳар ҳафта месозад ғазал
Назди шоҳаш аз пай эҳсону таҳсин мебаранд.¹⁶

Солҳои охири умри Фурӯғӣ чӣ тарз гузаштааст, маълум нест. Аз рӯи нақли Асадуллои Қочор маълум мегардад, ки ҳосидони Фурӯғӣ дар назди Носириддиншоҳ нисбат ба ӯ бадгӯӣ намудаанд, ки гӯё вай даъвои «иншалҳақӣ» карда худро худо донистааст. Аз хамин сабаб шоҳ ӯро даъват карда ҷазо додани шудааст. Вале гӯё ҷавоби лутфомези шоир боиси хушҳолии шоҳ

¹⁵ Фурӯғӣ. Девони комия, сах. 51.

¹⁶ Ҳамон ҷо, сах. 79.

гашта уро афв намудааст: «Дарҳол замин бӯса доду чабха бар хок ниҳод ва маъруз дошт, ки ин сухан ифтироӣ (туҳмати) маҳз ва маҳзи ифтирост. Ман аз кучову даъвии худой аз кучо? Зеро ки ҳафтад сол давидам, ҳол ба сояи худо расидам».¹⁷

Ин маълумот то чӣ андоза саҳеҳ аст, ҳукм кардан душвор. Вале аз дарбор рафтани шоир аз эҳтимол дур нест. Дар бобати сабаби аз дарбор дур шудани шоир бошад ба назари мо маълумоти латифамонанди Асадулло якҷониба менамояд. Инро муқоисаи маълумоти мазкур бо маълумоти ҳамзамон ва дӯсти дигари шоир Ризоқулихони Ҳудоят низ собит мекунад. Ҳидоят менависад: «...Дар Техрон сукунат ихтиёр кард ва баъдҳо аслан қабули мулозимат нанамуд».¹⁸ Ҳангоми тавсифи шоир бошад уро марди начибу қоней ва фақирӯ гаюр ба қалам медиҳад ва ба ҳодисае, ки Асадулло ҳикоят кардааст, ишорае ҳам намекунад. Агар он ҳодиса ҳамон тавре ки Асадулло навиштааст, асоснок мешуд, Ҳидоят низ бешубҳа онро зикр мекард. Зеро чунон ки худӣ Ҳидоят менависад, ӯ бо Фурӯғӣ солҳои дар Техрон зиндагӣ карданиш, муносибати наздики дӯстона доштааст.

Ба назари мо сабаби асосии аз дарбор дур шудани Фурӯғӣ ва «қабули мулозимат» накардани ӯ шояд мувофиқ наомадани андешаҳои пешқадаму озодихонаи шоир бо аҳли ҳукмрони давр бошад. Дар маълумоти Асадуллоҳ бошад ғаразҳои сиёсиву синфии уро ҳис кардан мумкин аст, ки дар ин бобат баъдтар боз таваққуф хоҳем кард.

Далели дигаре, ки фикри болоро тасдиқ мекунад, қитъаи Мирзо Иброҳими Нишопурӣ мутахаллис ба Муштарӣ аст, ки баъди вафоти Фурӯғӣ навишта шудааст:

¹⁷ Ҳамон ҷо, муқаддима, сах. 12.

¹⁸ Ҳамон ҷо, сах. 14.

Дар эътиқодаш мардум бaсе сухан гӯянд
Ҳаме надошам дар куфр мурд ё ислом?¹⁹

Дар байти мазкур ошкоро ба куфр айбдор шудани шоир бесабаб набуда, ҳамоно ба озодаи дешиҳои ӯ бошад алоқаманд бошад. Табиист, ки андешиҳои озодаи дешии шоир ба завқи аҳли ҳукмрони давр мувофиқ намеояд.

Аз аҳли оилаву хешовандони шоир низ маълумоти ҷуде дастраси мо нест. Амаки Фурӯғӣ Дӯсталихон яке аз хизматчиёни дарбори қочориҳо буда ба ӯ ҳамеша кумаки моддӣ мерасондааст. Аз ёддоштҳои Дӯсталихон дар бораи Фурӯғӣ, ки дар маҷаллаи «Яғмо» ба тибъ расидааст ва қисмате аз онро Раҳии Муаййирӣ дар муқаддимаи «Ғазалиёти Фурӯғӣ» иқтибос овардааст, маълум мегардад, ки ҳамсари шоир Хотунҷон ном донтааст. Вале доир ба фарзанд доштани ӯ ҳанӯз маълумоте ба даст намодааст.²⁰

Соли вафоти Фурӯғиро шоҳзода Асадуллои Қочор 1274 шуморидааст,²¹ ки муҳаққиқони минбаъда низ онро қабул кардаанд. Вале муосири дигари шоир Ризоқулихони Ҳидоят даргузашти ӯро 25 муҳаррами соли 1233 донистааст.²² Санаи мазкур дарвоқеъ ба ҳақиқат рост намеояд. Вале аз тарафи дигар Ҳидоят бо шоир муносибати хеле наздики дӯстона дошт ва дар ин масъала иштибоҳ кардани ӯ имконнопазир аст. Ба назари мо дар зикри соли вафоти Фурӯғӣ дар «Маҷмаъул-фусаҳо» ё аз тарафи қотибон ва ё ноширон саҳв роҳ ёфтааст. Зеро санаи таваллуди шоирро худи Ҳидоят соли 1213 сабт кардааст ва ӯ наметавонист дидаю до-

19 Яхъён Орианпур. Аз Сабо то Нимо, ҷ. I, сах. 84.

20 Фурӯғӣ. Ғазалиёт, ҷопи Мансур Мушфик, сах. 8.

21 Фурӯғӣ. Девони комил, муқаддима, сах. 12.

22 Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 2, сах. 829.

ниста вафоти ӯро дар бистсолагинаш қайд намояд. Со-
пиян, ҳамон навъе ки раҳии Муаййирӣ дуруст қайд
кардааст, дар девони шоир ғазалҳои зиёде мавҷуданд,
ки ба Носириддиншоҳ бахшида шудаанд ва аз муно-
сибати наздики онҳо шаҳодат медиҳанд. Носириддин-
шоҳ бошад соли 1264 ба тахти салтанат нишаста буд.
Бинобар ин санаи вафоти шоирро 25 муҳаррами 1274
шуморидаи мумкин аст. Иброҳими Сафой ва Яҳъёи
Орияшпур нас аз касолати шадид вафот кардани Фу-
руғиро таъкид кардаанд.²³

Чунон ки зикр шуд, Фурӯғии Бастомӣ ханӯз аз ча-
вонӣ ба шеърғӯӣ шуғл варзида ашъори зиёде эҷод на-
мудааст. Вале аз ашъори фаровони шоир осори каме
то имрӯз боқи мондааст. Зеро худи шоир ба тартибу
танзими девони ашъораш машғул нашуда, иҷрои ин
корро ба дӯсташ Асадуллои Қочор васият намудааст.
Аз нақли Асадуллои Қочор маълум мешавад, ки Фурӯ-
ғӣ тамоми дафтарҳои мусаввадаи ашъорашро, ки зиё-
да аз бист ҳазор байтро дар бар мекардаанд, пеш аз
вафот ба ихтиёри ӯ гузоштааст. Асадулло, ки он вақт
ба чопи девони Қоонӣ машғул будааст, танҳо панҷ ҳа-
зор байтро аз ашъори Фурӯғӣ интихоб намуда ба де-
вони Қоонӣ илова кардааст. Тақдирӣ ашъори чопна-
шуда то ҳол маълум нест. Худи Асадулло низ дар бо-
раи дафтари мусаввадаи ашъори шоир ва дигар шеър-
ҳои ӯ чизе намеғӯяд. Нусхаҳои хаттӣ ва чопии девони
шоир, ки то имрӯз маълуманд, асосан ҳамон ғазалҳо-
ро дар бар мегиранд, ки Асадулло интихоб кардааст.

Ба маълумоти Асадулло дар хусуси зиёда аз 20 ҳа-
зор байт будани ашъори Фурӯғӣ бовар кардан мумкин
аст. Зеро ӯ ба таври равшан таъкид кардааст: «Ашъ-
ори ӯро (Фурӯғӣ — М. М.) низ, менависад Асадулло,

²³ Иброҳими Сафой. Наҳзати адабии Эрон дар асри қочор,
саҳ. 89; Яҳъёи Орияшпур. *Аз Сабо то Нимо*, ҷ. I, саҳ. 84.

— ки шеба бар бист ҳазор байт буд, ба имъони назар аз пай то сар нигаристам ва панҷ ҳазор байти онро шеба ба дигар ашъор мунтахаб ва ба хотамати девон пайнастам.²⁴

Аз мутаалиман девони ғазалиёти Ҷуруғӣ пай бурдан душвар нест, ки интихоби Асадуллои Қочор, ки аз шебаодатон буд, ғарзнок буда, пеш аз ҳама аз мавҷули шиғфи ҳукмрону аҳли дарбор сурат гирифтааст. Дар аксари шеърҳо номи Носириддиншоҳ зикр шудааст ва пайдоист, ки асосан шеърҳои дар солҳои охири умр эҷодкардаи шоир интихоб шудаанд. Аз эҷодҳои дарран аввали фаъолияти шоирии Ҷуруғӣ бошад ягон намуна ба назар намерасад. Зеро дар девони мавҷули шоир бо таҳаллуси Мискин ғазале пайдо намешавад.

Осори адабии боқимондаи Ҷуруғӣ ҳоло асосан аз ғазалиёт иборат аст. Дарвоқеъ Ҷуруғӣ устоди бомаҳорати ғазалсарой будааст, ки ба ин муосирону муҳаққиқонани ҳама иқдор шудаанд. Вале саволе ба миён меояд, ки оё Ҷуруғӣ ба ғайр аз ғазал дар навъҳои дигари шеър қувваосмоя кардааст, ё не? Оё ҳамаи он 20 ҳазор байт фақат аз ғазал иборат буд? Мутаассифона, аз маълумоти Асадулло ба ин саволҳо ҷавобе гирифта намумкин нест.

Вале дар девони Ҷуруғӣ шеърҳои ҳастанд, ки онҳоро ба маънии том ғазал шуморида наметавонем. Масалан, шеъре, ки бо байтҳои зер оғоз меёбад, бидуни матлаъ буда аз ҳар лиҳоз аз шеърҳои дигари девони шоир фарқ мекунад:

З-он сабаб ҷонофаринаш ҷони равшан лутф кард,
То хумоюн сояшро бандагӣ аз ҷон кунад.
Чун вучудаш некҳои шоҳи ҷамҷоҳ аст бас
Фурсаташ бодо, ки некиҳои бепоён кунад.²⁵

²⁴ Ҷуруғӣ. Девони комил, муқаддима, сах, 13.

²⁵ Ҷуруғӣ. Девони комил, сах. 80.

Аввалан шеъри мазкур аз аввал то охир ба мадҳи мамдӯҳи номаълуме бахшида шудааст. Дар ғазалиёти шоир бошад ин ҳолат дида намешавад ва танҳо дар як ё ду байти охири ғазал мадҳи мамдӯҳ анҷом мегирад. Шеъри мазкур аз лиҳози ҳаҷм низ нисбат ба ғазалҳои калонтар буда, аз 16 байт иборат аст ва аз байтҳои ибтидоии он маълум аст, ки нотамои буда, чанд байти аввали он афтодааст. Бо ин хусусиятҳои шеъри мазкур аз ғазал дида бештар ба қасида монанд аст. Аз ин рӯ метавон тахмин кард, ки Фуруғӣ дар қасидасароӣ низ эҳтимол ҳунарнамоӣ кардааст, вале аз баски қасидаҳои ба дараҷаи ғазалҳои нарасидаанд, мураттиб низ аз интиҳоби онҳо худдорӣ кардааст.

Эҳтимол Фуруғӣ дар навҳои дигари шеър низ қувваозмоӣ карда бошад, вале аз онҳо ҳанӯз нишонае ба назар намерасад. Аммо бешубҳа навҳои асосии ашъори сурудаи у ғазал будааст, ки ҳаққи устоди мумтози он дар замони худ шинохта шудааст.

Девони ашъор ва маҷмӯаи ғазалиёти Фуруғӣ дар Эрон хеле зиёд ҷоп шудааст,²⁶ ки на ҳамаи онҳо ҳоло ба мо дастрасанд.

Танҳо соли 1336 дар ду ҷопхонаи Техрон ду маҷмӯаи ашъори нисбатан мукаммали шоир ба таъбир мерасад. Яке «Ғазалиёти Фуруғии Бастомӣ» мебошад, ки бо эҳтимоми Мансур Мушфиқ омода шудааст. Ба он маҷмӯаи шоири муосири Эрон Раҳии Муаййирӣ муқаддимаи мухтасар навиштааст. Мутаассифона, дар муқаддима дар асоси қадом нусхаҳои хаттиву ҷопӣ таҳия шудани маҷмӯа, ҷигунагии тарзи ҷопи шарҳ наёфтааст. Маҷмӯа 318 ғазалро, ки тақрибан 3500 байтро ташкил медиҳанд, фаро мегирад ва бидуни феҳрасту шарҳи луғатҳо ба таъбир расидааст.

²⁶ Аз ҷумла ба қавли бону Нусрати Таҷрубақор девони Фуруғӣ соли 1320 бо тасҳеҳи Алии Гаффорӣ нашр шудааст.

Маҷмӯаи дуҷум «Девони комили Ҷуруғии Бастомӣ» ном дошта ба кӯшиши Хусейни Наҳаъӣ таҳия шудааст. Дар аввали ин китоб илова бар пешгуфтори Хусейни Наҳаъӣ маълумоти Асадуллои Қочор, Ризоқулихои Ҳидоят, Эдуард Браун ва Мударрисии Разаӣ низ ҷой дода шудааст. Девони мазкур 321 ғазали шоирро дар бар гирифта, ба он инчунин ғазалҳои нотаҷом ва абъёти парокандае, ки дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» зикр шудааст, илова гардидааст.

Ҳарчанд девон комилан бо усули илмиву интиқодӣ нашр нашудааст, вале нисбат ба маҷмӯаи аввали бартарихо дорад. Хусейни Наҳаъӣ пеш аз ҳама дар муқаддима дар бораи тариқи ҷамъоварии ғазалҳо ва тартиби девон сухан ронда иқрор мешавад, ки «ба воситаи набудани нусхаи муътабар ва қадимӣ натавонистам аз нусхаҳои мавҷуд якеро асл ва дигарҳоро хошия қарор диҳам ва ба ҳамин ҷиҳат дар ҷоҳе, ки нусхаҳо дугунагӣ дошт, ба ҳукми завқ якеро матн қарор додам ва ҳамаи дугунагиҳоро дар поёни китоб зерини «Ёддоштҳои ҷанд дар пирумунӣ порае шеърҳо ва вожаҳо» овардам».²⁷

Дар охири китоб феҳристи муфассале ҷой дода шудааст, ки шарҳи номҳои қасон ва ҷойҳои дар девон зикр ёфтаре бо ишора ба саҳифаҳои дар бар мегирад.

Девони мазкур тақрибан солҳои 1342 ва 1348 бидуни тағйироте нашр шудааст.

²⁷ Ҷуруғӣ. Девони қомил, саҳ. 9.

МАВЗУЪ ВА МУНДАРИЧАИ ҒАЗАЛИЕТИ ФУРҶҒИ

Чунон ки зикр шуд, Фуруғии Бастомӣ асосан шоири ғазалсаро буда, девони боқимондаи ӯ танҳо аз ғазалиёт иборат аст. Дар ғазалсароӣ устод будани ӯ мусаллам буда, инро ханӯз муосиронаш таъкид кардаанд. Назар ба қавли Ризоқулихони Хидоят Фуруғӣ «дар сиёқи ғазалсароӣ мартабае баланд дорад».¹

Мавзӯи асосии ғазал дар адабиёти халқҳои форси-забон ва дигар мардуми Шарқ ишқ ва пайваста ба он ангезишҳои гуногуни ботинии инсон аст. Дар ғазалиёти Фуруғӣ низ ишқ мавқеи асосиро ишғол намуда, бо оҳангу матлаб ва мавзӯҳои дигар алоқаманд мебошад. Яке аз мавзӯҳои, ки беш аз ҳама ба мавзӯи ишқ робита дошта, дар бисёр ғазалҳои шоир бо он омезиш ёфтааст, хушгузаронии умр ва тавсифи маю майгусорӣ мебошанд. Ин ду мавзӯъ дар ғазалиёти Фуруғӣ аксар вақт тавъамон ва пайваста зухур мекунад ва ҳади шоир низ ба ин ду объекти тасвири ғазалиёташ ишора кардааст:

Қасе сазои маломат ба чуз Фуруғӣ нест,
Ки доим аз маю маъшук медиҳад пандам.²

Мавзӯи дигаре, ки ба мавзӯи ишқ робитаи зич дорад, масъалаҳои ирфониву тасаввуфист. Азбаски ға-

¹ Ризоқулихони Хидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 2, саҳ. 829.

² Фуруғӣ. Девони комил, саҳ. 127.

нал шакли маъмуливу писандидаи мардум буд, шоирони мутасаввиф ҳам бештар саъй менамуданд, ки матлабу андешаҳои сӯфиёнаи худро бештар дар қолаби газал ибраздоранд. Барои он ки он матлабу андешаҳо нишонрас шавад ва ба дилҳо асар кунад, асосан тавассути мавзӯ ва образҳои ишқӣ ифода мешуд. Ин ҳолатро низ дар ғазалиёти Фурӯғӣ метавон мушоҳида кард.

Дар зимни мавзӯи ишқ баён кардани матлабу андешаҳои гуногуни сиёсиву иҷтимоӣ, паидаи ахлоқӣ ва дигар масъалаҳои ҳаётиву баъзан маишӣ дар адабиёти форсу тоҷик ба ҳукми анъана даромада буд. Намунаи барҷастаи ғазалҳои ишқиро, ки мазмунҳои баланди иҷтимоиро ҳам дар бардоранд, дар девони Ҳофиз, масъалаҳои ахлоқиро дар ғазалиёти Саъдӣ, тавассути ҳунармандону касибонро дар ғазалҳои Сайфии Бухороиву Сайидо, васфи таомҳоро дар Абуисҳоки Атъима ва ғайра дидан мумкин аст.

Дар ғазалҳои ошиқонаи Фурӯғӣ низ гоҳо ифодаи андешаҳои иҷтимоии ӯро хеле кам бошад ҳам метавон мушоҳида кард.

Бояд гуфт, ки пайваста бо мавзӯи ишқ дар ғазал баён кардани масъалаҳои иҷтимоиву ахлоқӣ, фалсафиву ирфонӣ дар адабиёти форс анъана шуда буд. Дар ғазалҳои Фурӯғӣ ифодаи мавзӯи дигареро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҳарчанд дар ғазалиёти баъзе шоирони пешин гоҳ-гоҳ ба чашм меҳӯрад, вале ба ҳукми анъана надаромада буд. Ин мавзӯ мадҳ аст, ки аслан ифодаи он ба қасидаву қитъа хос буда, дар навъҳои дигари шеър ба нудрат дучор меояд.

Мавзӯи мадҳ дар ғазалиёти боқимондаи Фурӯғӣ бо ду роҳ ифода ёфтааст. Гурӯҳи аввалро ғазалҳои ташкил медиҳанд, ки мавзӯи асосиашон ишқ буда, танҳо дар як ё ду байти охири онҳо матлаб ба мадҳи мамдӯх алоқаманд шудааст. Масалан, ду байти охири ғазали

ишқии Фурӯғӣ ба мадҳи мамдӯҳаш Носириддиншоҳ
бахшида шудааст:

Дӯш он сафзада миҷгон ба Фурӯғӣ мегуфт,
Ки дами халқари шоҳ аз ҳама хунхортар аст.
Сари шоҳони ҷавонбахт малнк Носиридин,
Ки ба шоҳаншаҳӣ аз ҷумла сазовортар аст.³

Дар 12 байти қаблии ғазали мазкур сухан фақат
аз ишқу ошиқӣ меравад. Дар ин қабил ғазалҳои Фурӯ-
ғӣ асосан зикри номи се шоҳи ҳамзамони ӯ — Фатҳа-
лишоҳ, Муҳаммадшоҳ ва Носириддиншоҳ ва мадҳи он-
ҳо ба базар мерасад. Ин гурӯҳ ғазалҳои Фурӯғиро, ки
дар девони боқимондаи шоир нисбатан зиёдаанд, шар-
таи ғазалҳои мадҳдор номидан мумкин аст.

Дар девони Фурӯғӣ алҳол як ғазале мавҷуд аст, ки
саросар ба мавзуи мадҳу ситоиши мамдӯҳ бахшида
шудааст ва онро ба маънии томаш метавон ғазали
мадҳӣ номид. Аз матлаи ин ғазал мадҳи Носириддин-
шоҳ шурӯъ меёбад:

Мудом зикри малак ин каломи ширин бол,
Ки хусрави маликони шоҳ Носириддин бод.⁴

Нуфузи мавзӯи мадҳ дар ғазалиёти Фурӯғӣ беса-
баб набуда, пеш аз ҳама ба робитаи зичи ӯ ба дарбо-
руи шоҳони ҳукмрони давраи алоқаманд аст. Аз ишо-
раҳои худӣ шоир ҳам маълум мегардад, ки ӯ ҳар вақт
ғазале навишта ба шоҳ тақдим мекардааст ва ё ӯро
бо иде табрик гуфта, ба ивази ҳамаи ин аз мамдӯҳ
туҳфаҳо мегирифтааст. Дар ин бобат худӣ шоир чунин
ишораҳо дорад:

³ Фурӯғӣ. Девони комил, сах. 35.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 108.

Шоҳо, ҳамеша дасти ту болои ганҷ бод,
Ман ҳай ғазал сарояму ту ҳай ато кунӣ.

Шаҳо, Фурӯғӣ шоири мадеҳгустари туст,
Ғае муроқиби мидҳатшиори дерин бош.⁵

Доираи мавзӯоти ғазалиёти Фурӯғии Бастомӣ, ҷу-
пон ки аз тазаккуроти мухтасар ҳам маълум мегар-
дад, васеъ ва гуногуниранг нест. Дар фаслҳои оянда
сабӣ мекунем, ки мавзӯҳои асосии ғазалиёти шоирро
муфассалтар аз назар гузаронем ва андешаву эҳсосоти
лирикии ӯро мавриди таҳлил қарор диҳем.

Ишқ. Фурӯғӣ табиатан шоири лирик аст. Дар ғазали-
ёти ӯ ангеизишҳои олами ботилии ошиқ, андешаву
омол ва эҳсосу ҳаяҷони нозуку самимонаи ӯ хеле сод-
даву табиӣ ифода ёфтаанд. Зеро шоир ба нерӯи азими
ишқ имон дорад ва онро азизу муқаррам мешуморад:

Дигар зи паҳлавонии Рустам сухан мағӯй,
Зеро ки ишқ аз ҳама қас паҳлавонтар аст.⁶

Ишқ аз назари Фурӯғӣ оташи сӯзандаест, ки пин-
ҳон кардааш аз имкон берун аст ва он ба ҳар сурате,
ки набошад, аён зоҳир мегардад. Ҳеҷ қуввае намета-
вонад садди он бошад:

Гар ишқи ман аз парда аён шуд аҷабе нест,
Пушидани ин оташи сӯзанда муҳол аст.⁷

Фурӯғӣ ишқро бо ҳама ранҷу азобҳо, талхиву ши-
ринҳо, гармиву сардиҳояш азиз мешуморад. Ишқ ва-
қилаи пухта гаштани хомҳову обутоб ёфтани шахс аст.
Ғайбу илҳомӣ шоир ҳам аз чашмаи файзборӣ ишқ об
меҳурад. Ғазале, ки шоир бо радифи «ишқ» сурудааст,

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 186, 121.

⁶ Ҳамон ҷо, сах. 26.

⁷ Ҳамон ҷо, сах. 30.

назари ўро нисбат ба иқтидору корсозиҳои ишқ ифода менамояд:

Наишъан ушшоқро ҳаргиз намедонӣ, ки чист,
То панӯши чуръае аз бодаи рахшони ишқ...
Ғашта вайрон хонаам аз сели ишқи хонакан,
Чашми ободӣ мадор аз хонумон, вайрони ишқ...⁸

Шоир ҳамеша ошиқ буданро талқин намуда, умре-ро, ки бидунии ишқварзӣ гузаштааст, ботилу беҳосил мешуморад. Ишқ аст, ки ба зиндагии инсон сафору рӯҳ мебахшад, онро ширину зебо мегардонад:

Умре, ки сарфи ишқ нагардад, батолат аст,
Роҳе, ки рӯ ба дӯст надорад, залолат аст...⁹

Фурӯғӣ ишқро яке аз муҳимтарин воситаҳои ташаккулу тақомули шахс медонад, ки василаи дигаре ҷои онро гирифта наметавонад. Аз ин рӯ ҳар кас бояд аз ин василаи расидан ба камолот баҳравар шавад:

Вучуди одамай аз ишқ мерасад ба камол,
Ғар ин камол наёбӣ, камоли нуқсон аст...¹⁰

Роҳи ишқ басо душворгузар буда, садду мушкилоти зиёде дорад. Танҳо касе онро метавонад тай кунад ва ба мақсад бирасад, ки дамеру нотарс бошад ва аз ҳеҷ душворӣ наҳаросад:

Коме аз оҳуи мақсуд Фурӯғӣ набарад,
Ғар ки дар дашти муҳаббат ҷигари шераш нест...¹¹

Мафҳуми ишқ дар ғазалиёти Фурӯғӣ хеле васеъ буда, дар баробари ишқу муҳаббати заминиву реалӣ дар

⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 123—124.

⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 36.

¹⁰ Ҳамон ҷо, саҳ. 23.

¹¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 51.

...тэ мавридхо ишқи ирфониву илохиро низ ифода
намояд. Дар бораи оҳангҳои тасаввуфӣ дар газал-
ҳои шоир ба таври алоҳида баъдтар таваққуф карда,
...оло ҳаминро таъкид менамоем, ки дар газалиёти Фу-
руғӣ ҳангоми тавсифу таҷлили ишқ дар байни ишқи
...аминиву ирфонӣ ихтилофе гузошта намешавад, яке
...амчиду дигаре таҳқир намегардад. Ба иборати дигар
ишқи ирфонӣ чуи тақвиятбахши ишқи ҳақиқии инсонӣ,
...ик чанбаи ёрирасони он зуҳур мекунад.

Фуруғӣ ишқро аз ҳама гуна қоидаву қонун, расму
...он ҳоли медонад. Ба ишқ на дину заҳаб, на аслу на-
...саб, на ҷоҳу мансаб таъсире расонда наметавонад:

Гоҳ кофир кундам, гоҳ мусулмон, чӣ кунам?
Ишқи беқоидаро қоидае пайдо нест.¹²

Дар олами ишқу муҳаббат ба ихтилофи динию маз-
...ҳби ҷое наёмонад, зеро ошиқ ба ин масъала саруко-
...не надорад.

Он ки хабардор шуд зи масъалаи ишқ
Қор надорад ба ҳеч миллату мазҳаб.¹³

Дар роҳи ишқ синну сол низ аҳамияте надорад:

Гӯянд Фуруғӣ, ки маҳу соли ту чанд аст,
Дар маслаки ишқ на солеву на моҳест.¹⁴

Ба ин минвол Фуруғӣ мартабаи ишқро аз ҳама бо-
...до ва қувваю иқтидори онро беинтиҳо мешуморад. Ҳеч
...қуввае дар табиату ҷамъият ёрои баробарӣ бо ишқро
...надорад:

¹² Ҳамон ҷо, сах. 52.

¹³ Ҳамон ҷо, сах. 19.

¹⁴ Ҳамон ҷо, сах. 22.

Сарпапцаи ишқат аз сари кина
Бар хок нишонда тоҷдоронро...
Чавғони мухаббати ту дар майдон
Чун гӯй фиканда шахсаворонро.¹⁵

Бузургдошти (культи) ишқ дар ғазалиёти Фуруғи
бо роҳу василаҳои гуногун сурат гирифтааст, ки инро
аз тавсифҳои мазкур ва намунаҳои, ки дар ғазалҳои
оянда таҳлил хоҳад шуд, пай бурдан мумкин аст. Аз
ҷумла яке аз роҳҳои зуҳури он таъкиди бартарии ҳус-
ни маъшук, аз зебоиҳои табиат аст:

Насрини руҳу бунафшаи хаттат
Берағ намуда наваҳоронро.¹⁶

Дар ғазалиёти Фуруғи Бастомӣ оҳангҳои мухтали-
фи ишқ эҳсос мешавад. Аз ин лиҳоз ғазалҳои шоирро
асосан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Ба гурӯ-
ҳи аввал ғазалҳои дохил мешаванд, ки дар онҳо ҳуши-
ву хуррамӣ, шодиву нишоти олами ишқ тараннум гаш-
таанд. Ин қабил ғазалҳои шоирро ғазалҳои тарабан-
гез номидан мумкин аст. Дар онҳо бештар ҳусну ҷамол
ли зебои маъшук, лаҳзаҳои висолу муошиқат бо ӯ тас-
вир мегардад. Аз ҷумла ғазали зер, ки тасвири васли
маъшукро дар бар мегирад, саросар саршори эҳсосоти
шодиву тараб мебошад:

Дӯш дар огуш омад он маҳи Нахшаб,
Қошкӣ ҳаргиз саҳар намешуд он шаб.
Махваше аз меҳр дар канори ман омад.
Чун Қамар андар миёни хонаи Ақраб.
Ишқ ба ҷое маро расонд, ки он ҷо
Гардиши гардун набуду тобиши кавкаб.
Ҳаст ба сар то ҳавои каъбаи мақсуд
Кӯшиши рокиб хуш асту чунбиши маркаб.
То карами соқисту бодаи боқӣ
Коми дамодам бигиру ҷоми лаболаб...¹⁷

¹⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 29.

Гурӯҳи дуввумро ғазалҳое ташкил медиҳанд, ки ҳештар ба тасвири лаҳзаҳои ғамангези ишқ амсоли ҷуғиёву фироқ аз маъшук, нозу истиғно ва ҷавру ҷафоири бераҳм, ранҷу азобҳои ошиқ дар роҳи висол, ноқомиву номуродиҳо, саргардонихову бесарусомониҳои ӯ раҳида шудаанд. Албатта, чуни дастабандиро нисбат ба ашъори лирикии дигар шоирон ҳам анҷом додан мумкин аст. Вале як хусусияти хоси ғазалҳои ғамангези Фурӯғӣ он аст, ки онҳо қомилан яъсовару навмедона набуда, оҳанги дунёёбезорӣ надоранд ва аз байни байтҳо гоҳ-гоҳ шӯълаи умеду хушиҳо забона мезанад. Ба таври образнок гӯем ин қабил тасвириҳои шоир танҳо бо ранги сиёҳ тарҳрезӣ нашуда, баъзан рангҳои сурху сафед ҳам қорбаст шудааст. Барои мисол, ғазали зеро гирем, ки дар он ҳолати ғамангези ҷудой аз ёр тасвир ёфтааст:

Шаби фироқи ту гар поларо ишора кунам,
 Ҷӣ раҳнаҳо, ки дар арқони санги хора кунам,
 На тоқате, ки зи наззораат бипӯшам ҷашм,
 На қудрате, ки ба руҳсораат назора кунам.
 На пой он ки ба суи ту раҳ бипаймоям,
 На дасти он ки зи хӯи ту ҷома пора кунам.
 Ба кеши зумраи ушшоқ дӯзаҳӣ бошам,
 Ба бӯи сидра зи кӯи ту гар қанора кунам.
 Шабё ба рағми фалак руи хештаи бинамо,
 Қи Зӯҳраро бидарам, мохро дупора кунам.
 Ҷу бе ту охи шарарбор барқашам аз дил,
 Илоҷи хирмани гардун ба як шарора кунам...¹⁸

Чунон ки аз ғазали мазкур бармеояд, қаҳрамони лирика қомилан ғамзадаву ноумед набуда, дорони азмуғайрати қавист. Илова бар ин дар охири ғазал шоир барои аз ғаму ғусса раҳой ёфтаи ишора ба шаробу рӯзи мекупад:

¹⁸ Ҷамон ҷо, сах. 148.

Зи сирри гунбади мино намешавам огоҳ,
Магар ки хидмати ринди шаробхора кунам.¹⁹

Хамчуин дар девони Фурӯғӣ ғазалҳое низ ҳастанд,
ки дар онҳо оҳангҳои шодиву тараб ва ғаму андӯҳи
ишқ бо ҳам омезиш ёфтаанд. Вале дар он ғазалҳо низ
оҳанги шодиву фараҳ пурқувваттар сало медиҳад ва
оҳанги ғаму ғуссаро фурӯ менишонад. Маса-
лаи, дар ғазали зер дар байтҳои аввал шикоят аз қа-
фоӣ маъшӯқ ифода шуда, то андозае оҳанги ғаманге-
зе ба ғӯш мерасад, вале аз байти сеюм сар карда
оҳанги шодиву фараҳ оғоз меёбад ва то охир давом
мекунад, ҳарчанд навои ғамангез дар зимн аҳён-аҳён
садо медиҳад:

Ба умеди, ки вафо хоҳам дид,
Аз ту то чанд қафо хоҳам дид?
То кай аз лаъли шароболудат
Ғайрро комраво хоҳам дид?
Ғар тавон насли туро дид ба хоб,
Инчунин хоб кучо хоҳам дид?
Токи абруи ту ғар қибла шавад,
Хуш асарҳо зи дуо хоҳам дид.
То сари зулфи ту дар дасти ман аст
Мушки Чинро ба хато хоҳам дид
Хусни ту парда зи чашмам бардошт
То аз ин парда чиҳо хоҳам дид.
Ғар ту шамшер занӣ мардумро
Чашми ҳасрат ба қафо хоҳам дид...
Ғар кафи пой нӣҳӣ бар сари қок
Ҳокро оби бако хоҳам дид.
Магар он моҳи Фурӯғӣ дидӣ,
Ки фурӯғат ҳама ҷо хоҳам дид.²⁰

Чунон ки И. С. Брагинский ҳам таъкид мекунад,
оҳангҳои ғаму шодии ишқ ва омезиши онҳо дар лири-

¹⁹ Ҳамон ҷо, ҳамон сах.

²⁰ Ҳамон ҷо, сах. 91.

каи шоирони Шарк ҳамбаста бо хусусиятҳои эҷодии онҳо зухур меёбад.²¹

Аз намунаҳои дар ғавқ зикршуда пай бурдан душвор нест, ки дар ғазалиёти Ҷуруғӣ оҳангҳои шодиву нишот, хушнудиву хушкомиҳои ишқ бартарӣ дорад ва ин бешубҳа ба муҳити эҷодиву зиндагӣ ва қаробати ӯ ба доираи дарбор беробита нест. Азбаски шоир дар зиндагӣ аз лиҳози моддӣ асосан таъмин буд ва аз дарбор муттасил маошу атоҳо мегирифт, аксаран хотири осудаву таъби хуш дошт. Эҳтимол дар ҷурудаҳои давраи ҷавонии шоир таносуби зухури оҳангҳои ишқӣ ба тарзи дигар бошад, вале аз сабаби дар даст набудани намунаҳо ҳукм кардан дар ин бобат душвор аст.

Масъалаи дигаре, ки дар лирикаи ишқӣ ифода мегардад ва мутаассифона, то ҳол мавриди тадқиқи алоҳидаи муҳаққиқон қарор нагирифтааст, муносибати ишқ ва ақл мебошад. Мо ин ҷо аз таҳқиқи ҳарҷонибаи таърихи ин масъала дар адабии халқҳои форсизабон худдорӣ намуда, танҳо ифодаи муносибати ишқу ақлро дар ғазалиёти Ҷуруғӣ аз назар мегузаронем, ки ин барои тадқиқи амиқтари масъала замина хоҳад гузошт.

Дар ғазале Ҷуруғӣ ишқро ба пири соқӣ ва ақлро бошад ба тифли доно монанд мекунад:

Ишқ пирест, ки соғар задаем аз кафи ӯ,
Ақл тифлест, ки доно шуда дар мактаби мо.²²

Пай бурдан душвор нест, ки байти мазкур мазмуни тасаввуфӣ дошта пир ҳамон муршид ва тифл муридест, ки ба маслаки сӯфия қадам гузоштааст. Аз байтҳои минбаъдаи ғазал бармеояд, ки он ҳангоми нав ба маслаки тасаввуф дохил шудан навишта шудааст.

²¹ И. С. Брагинский. От «Авесто» до Айни, — Душанбе, «Ирфон», 1981, с. 155.

²² Ҷуруғӣ. Девои комил, сах. 16.

Ҳарчанд дар байти боло бартарии мақоми ишқ нисбат ба ақл эҳсос мешавад, вале дар байни онҳо ихтилофе вучуд надорад.

Дар муносибати ишқ ва ақл бештар маънии тасаввуфи доштани мафҳуми ишқро дар ғазалиёти Фурӯғӣ байти зерин ҳам тасдиқ мекунад:

Бигзар зи сари ақлу қадам неҳ ба раҳи ишқ,
Чанде паи он рафтӣ, чанде паи ин бош.²³

Ба ин тарик дар ғазалиёти Фурӯғӣ нисе монанди дигар шоирони ҳамзамони ӯ аз қабили Нишоту Миҷмар оппозицияи ишқ ва ақл ифода ёфтааст. Вале агар дар лирикаи муосирони Фурӯғӣ дар байни ишқ ва ақл таъзоду ихтилофи шадиде мавҷуд бошад, дар ғазалиёти ӯ танҳо бартарии яке аз дигаре таъкид шуда ихтилофи ҷиддӣ ба назар намерасад. Баръакс дар баъзе ҳолатҳо соғориву ҳамнавоии онҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Барои мисол байти зеринро гирем, ки ишқу ақл ҳамраъю ҳамфикр ба қалам омадаанд:

Ақл пурсид, ки душвортар аз куштан чист?
Ишқ фармуд, фирок аз ҳама душвортар аст.²⁴

Дар байти зерини яке аз ғазалҳои дигари Фурӯғӣ бошад ақл ҳатто ёвару мададгори ишқ қаламдод шудааст:

Аввалин гом ар саманди ақлро тай мекунӣ,
Водии бемуштаҳои ишқро тай мекунӣ.²⁵

Ноғуфта намонад, ки оппозицияи ишқ ва ақл ҷи дар рисолаҳои илмӣ донишмандону орифон ва ҷи дар

²³ Ҳамон ҷо, сах. 113.

²⁴ Ҳамон ҷо, сах. 213.

²⁵ Ҳамон ҷо, сах. 195.

широи шоирон одатан бо ҳамин мафҳумҳо ифода ме-
шуд. Вале дар байти зерини Фуруғӣ ба ҷои ақл муро-
ҷифи форсии он дониш зикр шудааст:

Ишк то падид омад дониши Фуруғӣ рафт,
Дар камоли доной маҳви тифли нодон шуд.²⁶

Маъшук. Дар маркази ғазалиёти Фуруғӣ асосан
ду образ қарор гирифтааст, ки яке маъшук, ё худ объ-
ект ва дигаре ошиқ, қаҳрамони лириқӣ ё субъект аст.
Тямоми масъалаҳо дар атрафи ҳамин ду образ ҷамъ
омада, алоқамандона бо онҳо шарҳу ифода меёбанд.

Дар ғазалиёти Фуруғӣ маъшук тибқи анъанаи наз-
ми лириқии форс мазҳари зебоиву малоҳат аст. Ӯ до-
рон хусну ҷамоли ниҳоят дилфиреб буда, касе дар зе-
бон ба ӯ баробар шуда наметавонад. Хатто зеботарин
аниёву падидаҳои табиат ҳам дар пеши ҷамоли ӯ қад-
ре падоранд. Моҳ «ғуломи руҳи зебон» ӯсту «сарв ка-
мар бастаи» қомати болояш. Хар як узви ӯ дар ҳадди
ҷамоли зебон қарор ёфта дар якҷоягӣ зебони беҳамтои
ӯро ҷилвагар месозанд:

Уммеди назарбозон аз ҷашми сияхмастат,
Ташвиқи сахархезон аз ҷунбиши миғнонат,
Дебочаи зебон руҳсори дилороят,
Маҷмӯаи дилбандӣ гесуи парешонат.²⁷

Вале ин зебони маъшук аз хусну ҷамоли зоҳирии
ӯст. Ин зебони зоҳирӣ ӯро хеле мағруру худписанд
қардааст ва ҳамеша аз он фаҳр менамояд:

Қомат афрохта мерафту ба шӯҳӣ меғуфт,
Қи буге чехра наҷфруҳт ба зебони мо.
У зи мо фориғу мо толиби ӯ дар ҳама ҳол.
Худписандидани ӯ бингару худроии мо.²⁸

²⁶ Ҳамон ҷо, сах. 104.

²⁷ Ҳамон ҷо, сах. 37.

²⁸ Ҳамон ҷо, сах. 4.

Маъшук, ҳарчанд зоҳиран хеле зебову накӯст, вале
нисбат ба ошиқ ҷафокору бераҳм аст. Ӯ ҳамеша бар
хилофи раъю хоҳиши ошиқи вафодораш амал мекунад,
аз ранҷу азоби вай шод буда, роҳи умедашро ме-
бандад:

То ба ҷафоят хушам тарки ҷафо кардай,
Ин равиши тозаро тоза бино кардай.
Роҳи начоти маро аз ҳама сӯ бастай,
Қатъи умеди маро аз ҳама ҷо кардай.²⁹

Маъшук ситамгару ҷафокор, бераҳму шафқат, бе-
вафову сангиндил аст. Ошиқ ба зорию тавалло аз ӯ
раҳму шафқат металабад, вале дар ҷавоб ранҷу азоби
бештар мебинад:

Бедодгар нигоро, то кай ҷафо тавон кард?
Подоши он ҷафоҳо як раҳ вафо тавон кард.
Бегона раҳмат овард бар заҳмати дили мо
Кай он қадар татовул бо ошно тавон кард.³⁰

Шоир дар ҳар маврид зебоии ҳусну ҷамоли маъшук-
ро таъкид карда дар баробари он аз носозгории ҳис-
лату рафтораш бо он шикоят менамояд. Сурату сира-
ти маъшук ба ҳам мувофиқу созвор нест. Шоир таъкид
мекунад, ки маъшуқи зеботалъат бояд дар амал низ
накӯкор бошад:

Эй талъати некӯи ту некӯтар аз парӣ,
Некӯ нигоҳ дор дилеро, ки мебарӣ!³¹

Шоир ба тариқи ҳазл бошад ҳам аз маъшук ҳамо-
ҳангии зебоии зоҳириву маънавиро дархост мена-
мояд:

²⁹ Ҳамон ҷо, сах. 182.

³⁰ Ҳамон ҷо, сах. 90.

³¹ Ҳамон ҷо, сах. 330.

Нашояд шоҳиди зебо набахшояд маи ҳамро,
Ба сурат чунки зебой ба маънӣ кори зебо кун!³²

Вале шоир ба ҳамоҳанг шудани сурату сирати маъшук боварӣ надорад ва монанди Ҳофиз ба хулосае меояд, ки ҳамаи зеборухон бевафову маккор ва дилсиёҳанд:

Фурӯғӣ, аз паи хубони мохрӯй марав,
Ки сарбасар ҳама бемехру дилсиёҳонанд.³³

Чунон ки мебинем, маъшук, дар ғазалиёти Фурӯғӣ образест, ки асосан дорои сифатҳо ва хислатҳои фардиву воқеии инсонист. Ин образ, албатта, аз хусусиятҳои тасаввуфӣ ҳам ҳолӣ нест, ки дар ин бобат дар мавқеаш суҳан хоҳем ронд.

Ошиқ. Ошиқ ё худ қаҳрамони лириқӣ образи марказии ғазалиёти Фурӯғӣ ба шумор меравад. Муҳимтарин хислати ошиқ, ки дар тамоми ғазалҳои ишқии шоир зоҳир мегардад, пеш аз ҳама садоқату вафодорӣ ба маъшук аст:

Ман, ки аз остони ӯ ҷои дигар нарафтаам,
Рӯ ба кадом дар кунам, бор кучо бияфканам?
Аз сари маи ҳавои ӯ ҳеҷ ба дар намеравад,
Гар зи дари сарои ӯ бахт кашад ба гулшанам...
Гар ҳама устухони ман санги фирок бишканад,
Аҳд, ки бастаам ба ӯ, як сари мӯй нашканам.³⁴

Қаҳрамони лириқии Фурӯғӣ бо тамоми ҳастӣ ошиқ аст ва аз рӯзи азал вучуди ӯро бо муҳаббат сириштаанд. Аз ин ҷост, ки вай худро дар маркази доираи муҳаббат қарор медиҳад:

³² Ҳамон ҷо, сах. 171.

³³ Ҳамон ҷо, сах. 70.

³⁴ Ҳамон ҷо, сах. 126.

Аввалин нуқтаи паргори муҳаббат моём,
Пас аз он килки қазо доираи олам зад.³⁵

Дар назари шоир ошиқи ҳақиқӣ он аст, ки дар роҳи
ишқи маъшуқ ҳатто ҷони худро дарег надорад.

Марди майдони ишқ донӣ кист?
Он ки андеша нест аз ҷонаш.³⁶

Аз ин ҷост, ки дар ғазалиёти шоир ошиқ дар роҳи
ишқ устувору матин аст ва аз нобарориву душворихо
рӯҳафтадаву ноумед намешавад. Ӯ барои расидан ба
мақсад мубориза мебарад ва дар ин роҳ бо азми қавӣ
пеш меравад:

Ман ҷон ба зерӣ теғи ту осон намедихам
То барнаёрам аз ту ҳама орзуи хеш.

Бӯсидани гулӯи ту бар ман ҳаром бод,
Гар дар муҳаббати ту набуррам гулӯи хеш.³⁷

Ошиқ бо тамоми ҳастӣ шефтаи ҳусну ҷамоли зебои
маъшуқ аст ва дар роҳи ишқи маъшуқ дар ҳар лаҳза
омода аст ҳатто ҷонашро нисор намояд. Шоир ҳам шар-
ти асосии садоқатро дар ишқ аз ҳамин гуна фидоко-
риву ҷоннисорӣ медонад:

Ошиқи содиқ, Фурӯғӣ, гар бурандаш сар ба теғ,
Риштаи улфат набуррад з-ошнои хештан.³⁸

Ҳарчанд ошиқ садоқату вафодориро мароми асо-
сии худ дар ишқ қарор додааст, вале аз маъшуқи зе-
бояш, на ин ки вафо, балки ранҷу ҷафо мебинад:

³⁵ Ҳамон ҷо, сах. 98.

³⁶ Ҳамон ҷо, сах. 112.

³⁷ Ҳамон ҷо, сах. 164.

³⁸ Ҳамон ҷо, сах. 164.

Хар чи кардам ба раҳи ишқ вафо буд, вафо
В-он чӣ дидам ба мукофот ҷафо буд, ҷафо.³⁹

Насиби ошиқ аз ишқи маъшуқи сангиндилу бевафо
дарду доғи зиёд аст:

Қисмати ман аз корхонаи ишқ
Доғу дарде, ки аз ҳад афзун аст.⁴⁰

Ошиқ аз нозу тоби маъшуқи саркаш ранҷ мебарад.
Муддатест, ки ӯ аз васли маъшук маҳрум мондааст
ва ғаму ғуссаи ишқ ҳамнафаси ӯст:

Танг шуд аз ғами дил ҷой ба ман,
Як дилу ин ҳама ғам, вой ба ман!..
Нест рӯзе, ки балое парасад
З-он қаду қомати болой ба ман.
Нафасе нест, ки оташ назанад
Шӯълаи ишқ саропой ба ман..
Дар ғами ишқ Фуруғи нарасид
Шодӣ аз гаштаи саҳрой ба ман.⁴¹

Ошиқ дар роҳи расидан ба матлаб, яъне барои
васл бо маъшук ранҷу азоб ва душворихои зиёдеро аз
сар мегузаронад. Аз ин ҷост, ки ӯ худро дар олами
ишқ бадбахту сияхрӯз мешуморад:

Қас мабодо ба сияхрӯзин мо дар раҳи ишқ,
Ки фалак тира шуд аз тирағии кавкаби мо.⁴²

Махсусан, ранҷу азоби ошиқ ҳангоми ҷудоиву фи-
роқ аз маъшук хеле тоқатфарост:

39 Ҳамон ҷо, саҳ. 170.

40 Ҳамон ҷо, саҳ. 32.

41 Ҳамон ҷо, саҳ. 163.

42 Ҳамон ҷо, саҳ. 16.

Шаби чудони ту рӯзи вопасини ман аст:
Ки нола ҳамнафасу гирья ҳамнишини ман аст.⁴³

Ҳарчанд ошиқ дар роҳи пурпечутобу душворгузари ишқ ранчу ҷафоҳои зиёде мекашад, сахтию машаққат мебинад, ғаму ғусса меҳурад, вале бо ин ҳама ӯ ҳеҷгоҳ рӯҳафтадаву ноумед намешавад. Ба ошиқи Фуруғӣ яъсу потавонӣ бегона аст. Дар лаҳзаҳои душвортарин ҳам дар дили ӯ умед ба васли маъшук шӯъла мезанад. Аз ин ҷост, ки ошиқ пас аз ранчу азобҳои ниҳоят комгору муваффақ мешавад. Аз паси ранҷ роҳат ва аз пай фироқ висол фаро мерасад ва ошиқи ранҷкашида аз васли маъшуқи сангиндил оқибат шодком мегардад:

Заҳри аҷал ҷашидаам, талҳии марғ дидаам
То зи лабат шундаам қиссан ношунидаро.

Оқибат ҷаши ман афтод бад-он талъати нек
Ҷаши бад дур аз ин нек саранҷомиҳо.⁴⁴

Ҳамин тавр, ҳарчанд ошиқ дар роҳи ишқ ранчу азият мекашад, вале дарди ишқи ӯ давопазир аст ва ҳуди ӯ ошиқи ноком нест. Пас аз андаке ранҷи фироқ зуд роҳати висол насиби ӯ мегардад. Масалан, дар ғазали зер дар ибтидо агар сухан аз ҷафои маъшук равад, дар байтҳои охир шодкомии ошиқ таъкид мешавад:

То ба ҷафоят хушам тарки ҷафо кардаӣ,
Ин равиши тозаро тоза бино кардаӣ...
Ман зи лабат сад ҳазор бӯса талаб доштам,
Ҳар чӣ ба ман додай, вом адо кардаӣ!⁴⁵

Ошиқ аз сарвату неъматии ишқу муҳаббат баҳравар аст, аз наҳли мурод меваи ишқ мечинад. Васли маъ-

⁴³ Ҳамон ҷо, сах. 40.

⁴⁴ Ҳамон ҷо, сах. 9.

⁴⁵ Фуруғӣ. Ғазалиёт, ҷопи Мансур Мушфиқ, сах. 318.

шук, ки муроди дерини ошиқ аст, ба ӯ зуд муяссар мегардад:

Дӯш дар оғӯшам омад он маҳи Нахшаб,
Кошкӣ ҳаргиз саҳар намешуд он шаб.

Маҳваше аз меҳр дар канори мап омад
Чун Қамар андар миёни хонаи Ақраб.
Ишк ба ҷое маро расонд, ки он ҷо
Гардиши гардун набуду тобиши кавкаб...⁴⁶

Ошиқ дар ғазалиёти Ҷуруғӣ дар аксар мавридҳо комъебу комравост ва хушҳолу фараҳманд аст. Ӯ худро қодиру тавоно, фирӯзу хушбахт мешуморад, зеро ба муроди дил расидааст:

Имшаб зи рӯи меҳр маҳе дар сарои мост,
Қ-аз юмни мақдамаш сари маҳ зери пой мост.
Эй ишк, по ба тораки Ҷамшед сӯдаем
То сояи ту бар сари хуршедсон мост.⁴⁷

Бояд гуфт, ки ин хислатҳои ошиқ, ки асосан бо шоир айнӣят дорад, бо тарзи зиндагии ӯ, ки бо фарогату серӣ мегузашт, алоқаманд аст. Чунон ки аз тавсифи мухтасари образҳои маъшук ва ошиқ бармеояд, дар ғазалиёти Ҷуруғӣ асосан ишқи воқеиву заминӣи ошиқ нисбат ба маъшук ифода ёфтааст. Вале бояд гуфт, ки дар ғазалиёти шоир ифодаи ишқи ирфониву тасаввуфиро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар ин бора дар мавқеаш суҳан хоҳем ронд.

Оҳангҳои ҳаётдӯстӣ. Чунон ки дидем, қаҳрамони лирикии ғазалиёти Ҷуруғӣ ошиқи содиқу вафодор будааст. Илова бар ин қаҳрамони лирикӣ ҳамчун ринд низ дар ғазалҳои шоир зоҳир мегардад. Риндию ошиқӣ аз ҳам ҷудо набуда, зуҳуроти ҷиҳатҳои гуногуни фаъолияти қаҳрамони лирикӣ мебошад.

⁴⁶ Ҷуруғӣ. Девони комил, сах. 19.

⁴⁷ Ҷамон ҷо, сах. 40.

Қаҳрамони лирики ошкоро риндии худро эълон ме-
дорад:

Ман масти майпарастам, ман ринди боданӯшам,
Эмин зи макри ақлам, фориг зи қайди хушам.
Ман бо ҳузури соқӣ кай тавба менамоям?
Ман бо вучуди мутриб кай панд менаюшам?

Ринди Фуруғӣ дар бебокиву лоқайдӣ ба ринди Хо-
физ хеле монанд аст. Зеро ӯ низ майхонаро ҷои муқад-
дас доништа, бодпарастиро шиору мароми асосии худ
қарор додааст ва фақат ба пири майфуруш итоат ме-
кунад:

Ман бодпарасту боданӯшам,
Фармонбари пири майфурушам.
Мустағриқи лучҷаи шаробам,
Муставҷиби муждаи сурӯшам.
Бар гардиши соқӣ аст чашмам,
Бар пардаи мутриб аст гӯшам.⁴⁸

Қаҳрамони лирикии Фуруғӣ бо риндон ҳамнафасу
ҳаммаром буда, бо мадади онҳо мушкилоти худро ҳал
мекунад: Аз ин ҷост, ки аз онҳо ҳамеша бо некӣ ёдо-
вар мешавад:

Миннат худойро, ки зи ҳар сӯ ба рӯи ман.
Дар боз шуд зи Ҳиммати риндони майпараст.⁴⁹

Дар ғазалиёти Фуруғӣ низ ринд фарди иҷтимоист,
ки гоҳо аз макру ҷафои фалаку рӯзгор дурӣ ҷуста, ба
маю майгусорӣ даст мезанад ва дар майхона ҷой ме-
гирад:

⁴⁸ Ҳамон ҷо, сах. 132. Дар ин ғазал образҳои май, соқӣ, пири
майфуруш маънии тасаввуфӣ ҳам доранд, ки дар ин бобат сони-
тар баҳс хоҳад шуд.

⁴⁹ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 42.

Эй хушо, ринде, ки рӯ дар соҳати майхона кард,
Чораи даври фалак аз гардиши паймона кард.⁵⁰

Майхона барои риндон гурезгоҳест, ки аз ҷавру ча-
фои замонаву фитнаи айём паноҳ мечӯянд:

Майгусорон фориганд аз фитнаи даври замон,
Кас ҳарифи осмон чуз гардиши паймона нест.⁵¹

Бо ҳама бебокиву лоуболӣ ринд баъзан аз асасу
мӯхтасиб ибо мекунад ва махфиёна майнӯшӣ мена-
мояд:

Дар парда қадах нӯш, Фурӯғӣ, ки мабодо
Санге ба каминат асасе дошта бошад.⁵²

Ринд дар ғазалиёти Фурӯғӣ шахси майпарасту май-
зада набуда, хушбину комгор аст ва мақсад аз нӯши-
дани бода пеш аз ҳама бархӯрдор шудан аз неъмат-
ҳои моддӣ мебошад. Аксаран аз мавқеи тасаввуф бо-
шад ҳам ӯ ба хурофоти дин, ки нӯшидани майро қатъ-
иян манъ намуда, аз неъматҳои моддӣ даст кашидан
ва ба дунёи боқӣ умед бастанро талқин мекард, эъти-
роз менамояд. Ринд ошиқӣ озодандешест, ки ба умқи
ҳодисот назар мекунад:

Эмиш машав аз фитнаи ҷашми сияҳи ӯ
Чун ринди назарбоз шудӣ, ҳодисабин бош.⁵³

Аз мутолиаи ғазалиёти Фурӯғӣ пай бурдан душвор
нест, ки пас аз тараннуми ишқу ошиқӣ васфу ситоиши

50 Ҳамон ҷо, сах. 101.

51 Ҳамон ҷо, сах. 56.

52 Ҳамон ҷо, сах. 57.

53 Ҳамон ҷо, сах. 113.

маю майгусорӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Май дар газалиёти шоир василаи зудояндаи ғами рӯзгор буда, касро аз ғаму ғусса эмин медорад ва ба дилҳои шикаста шодиву сурур мебахшад:

То ҳарифон бар дари майхона маъво кардаанд,
Хопан ғамро хароб аз сели саҳбо кардаанд.
Майгусорон чанг то дар ғардани мишо задаанд,
Даъвии ғардакани бо чархи мишо кардаанд.⁵⁴

Қаҳрамони лирикни Фурӯғӣ пиз монанди ринди Ҳофиз ба майхона дилбастагӣ дошта, майро на танҳо воқеаҳои хушҳолӣ хуррамӣ, балки василаи дафъи ҳар навъ балоҳо мешуморад:

Офият хоҳӣ заминбӯси дари майхона бош
З-он ки май дафъи балои осмонӣ мекунад.⁵⁵

Фурӯғӣ ошкоро шаробро давои ҳама гуна дардҳои инсон мешуморад. Албатта, мақсади шоир аз дардҳо пеш аз ҳама дардҳои рӯҳист, ки аз ранҷу азоби ишқ ва гоҳо аз чафои рӯзгору фалак ба вучуд меояд. Бар хилофи зимомдорони дину шариат, ки шаробро ҳаром мешумориданд, Фурӯғӣ шаробро поктарин чиз медонад:

Касе, ки доманаш олуи шаробастӣ,
Дуои ӯ ба дари дайр мустачобастӣ.
Ба мастӣ аз лаби дурдикаше шунидам дӯш,
Ки чораи ҳама дарде шаробастӣ.⁵⁶

Май барои ринди Фурӯғӣ қуввати дилу тап аст ва ӯро аз ҳамаи бадихонӣ замона эмин медорад, ба вай виқору ғурур, бовариву иқтидори тоза мебахшад:

⁵⁴ Ҳамон ҷо, сах. 103.

⁵⁵ Ҳамон ҷо, сах. 65.

⁵⁶ Ҳамон ҷо, сах. 305.

То ҳаст нишоне аз нишонам,
Хоки қадами сабукашонам.
То соғари ман пур аз шароб аст,
Аз шарри замона дар амонам.⁵⁷

Андешаҳои нисбатан озодихоҳонаи Фурӯғӣ аксаран тавассути образи май ифода ёфтаанд. Агар зимомдориҳои шариат нӯшидани майро манъ карда, онро ҳаром хонанд, Фурӯғӣ майро фақат барои ашхоси нодон ҳаром мешуморад ва бо лутфи сухан он гурӯҳи нодонро бо ҳайвон монанд мекунад:

Додани бода ҳаром аст ба нодоне чанд,
К-оби ҳайвон натавон дод ба ҳайвоне чанд.⁵⁸

Ғазалҳое, ки ба тавсифи бодаву майнӯшии бахшида шудаанд, ҳама саршори шодиву тарабанд. Ҳар ҷо, ки сухан аз май меравад, ба ғаму андӯх ҷой наместонад. Ҳатто оҳанги шеърҳои ба ин мавзӯ бахшидаи Фурӯғӣ тарабангезанд:

Ин сар, ки ба таи дорам, масти майи ноб авло,
Ин коса, ки ман дорам, саршори шароб авло.
Ҳар ҷо бути сармасте бо ҷо зи шароб ояд
Мурғи дили хушёрон, албатта кабоб авло..
Гуфтам: «Зи лаби нӯшат сад бӯса тамаъ дорам»,
Гуфто, ки суолатро ногуфта ҷавоб авло.⁵⁹

Образи ринд ва васфи маю майгусорӣ дар ғазалиёти Фурӯғӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки шоир ба узлатнишиниву яъсу навмедӣ дода нашуда, хушгузаронии умрӯшодкомиву комрониро талқину тарғиб намудааст.

Талқини масъалаи хушгузаронии умрӯшодкомиву комрониро талқину тарғиб намудааст. Талқини масъалаи хушгузаронии умрӯшодкомиву комрониро талқину тарғиб намудааст.

⁵⁷ Ҳамон ҷо, сах. 147.

⁵⁸ Ҳамон ҷо, сах. 73.

⁵⁹ Ҳамон ҷо, сах. 183—184.

танкиди хурофоти диниву риёкорию шайхону зоҳидон
зич алоқаманд аст. Ҳаргоҳ ки шоир аз хушгузаронии
умр сухан ба миён меорад, хоҳ аз мавқеи озодандешӣ
бошад ва ё хоҳ аз позицияи тасаввуфӣ дар айни за-
мон ба хурофоти динӣ зарбае мезанад.

Чунон ки дидем, қаҳрамони лирикии Фурӯғӣ шах-
си ҳаётдӯстест, ки саъй мекунад рӯзгорро ба хушӣ гу-
заронад. Ӯ аз ҳар лаҳзаи хуши зиндагӣ ба хубӣ исти-
фода мебарад. Бар хилофи зоҳид, ки нақди умрро бо
гардондани субҳаву зикри дуо мегузаронад, ӯ лоибол-
ливу хушгузаронии вақтро пеша кардааст. Вай ҳалли
мушкилоти рӯзгорро дар майнӯшиву хушгузаронии
умр меҷӯбад:

Зоҳиду субҳаи саддонаву зикри сахарӣ,
Ману паймудани паймонаву девопагарӣ.

Чун ҳама вазъи ҷаҳони гузарон дар гузар аст,
Мағзар аз олами шайдоиву шӯридасарӣ.⁶⁰

Қаҳрамони лирикии Фурӯғӣ аз суханони пурмакру
фиреби зоҳидон дилгир шудааст ва дигар ҳавсалаю
рағбати шунидани онҳоро надорад:

Зоҳид сухани тақво бисъёр мағӯ бо мо,
Дам даркаш аз ин маъно, яъне ки нафас кам зан.⁶¹

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ аксаран ринд бо зоҳид ва
чизҳои ба онҳо алоқаманд бо якдигар муқобил гузош-
та мешаванд:

Бигзор зи каф субҳаву бардор суроҳӣ,
Якҷанд чунон будӣ, якҷанд чунин бош...
Бистон ман боқӣ зи кафи соқии маҷлис
Осудадил аз кавсару фирдавси барин бош.⁶²

⁶⁰ Ҳамон ҷо, сах. 189.

⁶¹ Ҳамон ҷо, сах. 173.

⁶² Ҳамон ҷо, сах. 113.

Шоир бештар беасосу дурӯғ будани гуфтаҳои шайхону зоҳидони риёкорро фош намуда дар либоси зӯҳду тақво ба мардумфиребӣ машғул шудани онҳоро таъкид мекунад:

Шайх гар шуд ба раҳи зӯҳд чунин пилдорӣ,
Ки касе бохабар аз ҳилаву тазвираш нест.⁶³

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ майхона хеле тавсифу тамчид шуда ба масҷид, ки ҷои муқаддаси динист, муқобил гузошта мешавад ва ҳатто афзалтар доништа мешавад:

Аз масҷиду харобот нашнидаму надидам
Нозилтарин маконе, олитарин мақоме.⁶⁴

Оғуши ёри хурсиришт аз афсонаи бихишт авлотар аст. Аз ин рӯ «ғули зоҳидонро нахӯрда» ба айшу нӯш машғул шудан ва аз неъматҳои моддӣ истифода бурданро шоир талқин менамояд:

Эй, ки ҳамоғуши ёри хурсириштӣ,
Айши абад кун, ки дар миёни бихиштӣ.⁶⁵

Қаҳрамони лирикии Фурӯғӣ низ монанди ринди Ҳофиз ба шайхону зоҳидони риёкор нафрат дошта, ба он шайхоне эҳтиром дорад ва пайравӣ мекунад, ки ба маъно майгусорӣ ва лаззат бурдан аз неъматҳои моддӣ рағбат доранд:

Ман пайрави шайхе, ки зи хосияти мастӣ
Дар пой хум андохта дастори имомат.⁶⁶

⁶³ Ҳамон ҷо, саҳ. 51.

⁶⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 193.

⁶⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 192.

⁶⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 33.

Масъалаҳои иҷтимоӣ ва панду ахлоқӣ. Дар ғазалиёти боқимондаи Фурӯғӣ, ки дар девони ӯ ҷамъовари шудааст, масъалаву мавзӯҳои иҷтимоиву ахлоқӣ хеле кам ифода ёфтаанд. Дар ғазалиёти шоирони маъруфи асрҳои гузашта монанди Саъдию Ҳофиз зимни мавзӯҳои гуногун гоҳо баёни андешаҳои баланди иҷтимоиву сиёсӣ, ахлоқиву фалсафиро мушоҳида кардан мумкин аст. Ин ҳолатро дар ғазалиёти Фурӯғӣ мушоҳида кардан мумкин нест. Ин ҳодиса, албатта, сабабҳои зиёде дорад, ки мо ҳоло чанде аз онҳоро зикр мекунем.

Бешубҳа, яке аз сабабҳои асосии ин ҳолат ба доираи дарбор ва аҳли ҳукмрони давр қаробату робитаи зич доштани Фурӯғӣ аст.

Вале чунон ки аз шарҳи тарҷуман ҳали шоир маълум шуд, ӯ тамоми умр пойбанди хидмати дарбор набуд ва дар давраи ҷавониву пирӣ дур аз дарбор зиндагӣ ва эҷод кардааст. Пас саволе ба миён омаданаҷ мумкин аст, ки оё Фурӯғӣ ашъоре, ки дорои мавзӯъ ва масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ бошад, навиштааст ё не? Ба назари мо ба ин савол ҷавоби мусбат додан мумкин аст. Зеро баъзе ишораҳои, ки дар девони шоир ва сарчашмаҳо мавҷуданд, ба ин далолат мекунанд.

Чунон ки Ҳусейни Наҳаъӣ ҳам таъкид мекунад, байти зерини яке аз ғазалҳои Фурӯғӣ, ки дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят оварда шудааст, дар тамоми ҷопҳои девони шоир ба назар намерасад:

Гар ту зебосанам аз дайр дарой ба ҳарам,
Кофар он аст, ки оташ назанад куръонро.⁶⁷

Ҳамон тавре ки дар фасли осори Фурӯғӣ зикр шуд, ғазалҳои девони шоирро шоҳзода Асадулло Мирзо Қочор интиҳоб ва ҷоп намудааст. Ба қавли ҳуди шоҳзо-

⁶⁷ Ҳамон ҷо, сах. 212.

да ӯ аз 20 ҳазор байт ашъори Фурӯғӣ танҳо 5 ҳазор байташро интиҳоб кардааст. Дар вақти интиҳоб меъёри асосии ӯ пеш аз ҳама манфиати синфиву табақа-вӣ бояд бошад. Инро байти ғавқ низ гувоҳӣ медиҳад. Азбаски дар байн сухан аз сӯхтани Қуръон—китоби муқаддаси динӣ меравад, вале байтҳои дигари ғазал чунин маъниҳоро надоранд, мураттиб танҳо бо партофтани як байт иктифо кардааст. Бо бовари комил метавон гуфт, ки аз ин қабил байтҳо ва ғазалҳое, ки дорои андешаҳои баланди иҷтимоӣ мебошанд, Фурӯғӣ сурудааст, ки онҳоро амдаи шоҳзода интиҳоб накардааст.

Бинобар ин яке аз сабабҳои дигари кам будани афқору андешаҳои баланди иҷтимоиро дар ашъори боқимондаи Фурӯғӣ аз комил набудани «девори комили» ӯ ва аз меъёру мавқеи синфӣ ва завқи мураттиби девони шоир шоҳзода Асадулло бояд дониш.

Мавқеъ ва назари синфӣи шоҳзода Асадулло ро муқаддимаи ба девони Фурӯғӣ навиштаи ӯ равшан зоҳир менамояд. Ин аз як тараф аз ситоишу тавсифҳои шоҳон дар ҳар маврид лозиму нолазим монанди «султони лодгар, ҳокими тоҷвар» (Ғатҳалишоҳ), «сарири ҷаҳонбинӣ ва афсари султони ба ҳотами шаҳриёрони ҳотами тоҷдорон» (Носириддиншоҳ) «ворисҳои Ҷамшед, солиси моҳу хуршед»⁶⁸ ва амсоли инҳо маълум гардад, аз тарафи дигар Фурӯғиро танҳо чун маддоҳи шоҳон ба қалам медиҳад. Дар тасвири Асадуллоҳ гуё шоир ба ғайр аз мадҳи шоҳон қоре надоштааст: «Алҳақ чоқаре шоҳпараст ва аз бодаи меҳри шоҳ сармаст аст».⁶⁹ Бешубҳа дар интиҳоби ашъори Фурӯғӣ низ мураттиб аз ҳамин мавқеъ ва нуқтаи назари беасос амал кардааст.

Бояд гуфт, ки ин ҳолат дар навбати худ аз муҳоли-

68 Ҳамон ҷо, муқаддима, сах. 11—12.

69 Ҳамон ҷо, сах. 13.

фати ду тамоил дар адабиёти замони Ҷуруғӣ ва эҷодиёти худи ӯ ва характери синфӣ доштани эҷодиёти бадеӣ гувоҳӣ медиҳад.

Мавҷудияти андешаҳои иҷтимоиву ахлоқиро дар ғазалиёти то ба мо нарасидаи Ҷуруғӣ байти ҳаҷвомези муосири шоир Муштарӣ низ шаҳодат медиҳад. Дар ин бобат Яҳё Орианпур менависад: «Гӯянд мардум дар сиҳхати ақоиди ӯ (Ҷуруғӣ — М. М.) ҳарф доштанд. Мирзо Иброҳими Нишопурӣ мутахаллис ба Муштарӣ аз муоризону ҳаҷвгӯёни ӯ дар қитъаи шиквоияе, ки баъд аз фавти Ҷуруғӣ суруда, чуни овардааст:

Дар эътиқодаш мардум басте суҳан гӯянд,
Ҳаме падонам дар куфр мурд ё ислом».⁷⁰

Худи Ҷуруғӣ низ дар зимни ғазале аз дасти замона мудом шикоятҳо доштанастро таъкид кардааст ва ин ҳам далеле бар он аст, ки ӯ ғазалҳои шиквоомезе сурудааст, ки то ба мо нарасидаанд:

Бемехрӣ аз ту дид Ҷуруғӣ, вале мудом
Фаръёд аз осмону фиғон аз замона кард.⁷¹

Ҳамин тавр аз рӯи далелҳои зикршуда ба хулосае омадан мумкин аст, ки Ҷуруғӣ ашъореро ҳам сурудааст, ки дорои мавзӯ ва масъалаҳои иҷтимоиву ахлоқӣ будаанд. Вале ба ҳар ҳол дар ин масъала ӯ ба дараҷаи шоироне, ки ошкоро бар зидди ҳокимону зиммдорони давр эътироз баён кардаанд, нарасидааст ва иро дар эҷодиёти на танҳо Ҷуруғӣ, балки дигар муосирони маъруфи ӯ ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

Яке аз сабабҳои суст будани оҳангҳои иҷтимоиву ахлоқӣ дар ғазалиёти Ҷуруғӣ, чунон ки зикр шуд, ба

⁷⁰ Яҳёи Орианпур. *Аз Сабо то Нимо*, ҷ. I, сах. 84.

⁷¹ Ҷуруғӣ. *Девони комил*, сах. 62.

муҳити зиндагии шоир вобаста аст. Аз ёддоштҳои хеш наздики шоир Дӯсталихон, ки нақли зани шоирро ҳам овардааст, маълум мегардад, ки Фурӯғӣ зиндагии бофароғат дошта аз дарбор маошу тӯҳфаҳо дарёфт мекардааст.

Фурӯғӣ, ки бо дарбор ва шоҳони замон робитаи зич дошт ва аксаран шеърҳои худро ба онҳо тақдим мекард, албатта, наметавонист тамоми андешаҳои худро ошкоро дар ғазалиёташ баён намояд.

Ҳамин тавр, дар девони Фурӯғӣ ғазалҳои, ки қомилан ба мавзӯҳои иҷтимоӣ бахшида шуда бошанд, пайдо кардан мумкин нест. Вале бо вучуди ин дар зимни ғазалиёти ошқонаи шоир ҳам гоҳо андешаҳои иҷтимоӣ ба тариқи ишора ё тамсил ифода ёфтааст.

Шикоятҳои шоир аз вазъи рӯзгор хеле суст буда, ҳанӯз ба дараҷаи эътирози қатъӣ нарасидааст:

Вой бар ҳоли гирифторе, ки дасти рӯзгор
Дасти ӯ мегираду бар дасти ҳичрат медиҳад.⁷²

Дар зимни ғазали дигар Фурӯғӣ аз нобаробарии тарзи зиндагии гурӯҳҳои табақаҳои гуногуни ҷамъият шикоят мекунад, вале дар ин шикоят ҳам ҳанӯз эътирози ҷиддии иҷтимоӣ ба назар намерасад. Шоир танҳо ин нобаробариро қайд намуда, онро гӯё азали ба қалам медиҳад:

Як тоифаро баҳри мукофот сиринтанд,
Як силсиларо баҳри мулоқот гузиданд,
Як фирқа ба ишрат дари қошона кушоданд,
Як зумра ба ҳасрат сари ангушт газидаид.⁷³

Фурӯғӣ низ монанди Ҳофиз, ки бо тамоми қатъият таъбири одаму олабро таъкид карда буд:

⁷² Ҳамон ҷо, сах. 33.

⁷³ Ҳамон ҷо, сах. 96.

Одами хокӣ дар ин олам намеояд ба даст,
Оламе аз нав бибояд сохт в-аз нав одаме⁷⁴

хостори тағъиру табдили олам аст, вале олами ӯ маҳ-
дуд буда, танҳо олами ишқ аст:

Тархи наве, Фурӯғӣ, мерехтам агар буд
Ҳукме бар обу оташ, дасте ба хоку бодам.⁷⁵

Фурӯғӣ низ чун фарзанди замони худ аз дарки ас-
рори оламу ҳодисаҳои иҷтимоии давр очиз буд ва ин-
ро ғайриимкону муҳол медонист. Ӯ ҳатто барои дарки
он ҳодисот кӯшише намекунад.

Огоҳ нашуд ҳеч кас аз бозии гардун,
Огоҳӣ аз ин гунбади гарданда муҳол аст.⁷⁶

Бо вучуди ин Фурӯғӣ мақоми инсонро арҷманд ме-
донад ва на зӯҳду такво, риёкориву чоплюсӣ, дурӯяги-
ву маккорӣ, салтанату ҳукмронӣ, балки ҳаётдӯстиву
хушҳолӣ, маъфият бардоштаи аз неъматҳои моддӣ,
ишқбозӣ бо зеборухонро аз қору хислатҳои ҳамидаи
инсонӣ мешуморад:

Дар майкада хидмат кун, бе маърака султон бош,
Фармонбари соқӣ шав, фармондеҳи даврон бош...
Сарчашмаи ҳайвонро нисбат ба лабаш кам кун,
Аз олами ҳайвонӣ берун раву инсон бош.⁷⁷

Қаҳрамони лирикии Фурӯғӣ сияҳрӯзиву дар азобу
машаққат зистанро аз кашидани миннати ашхоси но-
лоик авлотар мешуморад:

⁷⁴ Ҳофизи Шерозӣ. Девон, чопи мазкур, саҳ. 331.

⁷⁵ Фурӯғӣ. Девони комил, саҳ. 149.

⁷⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 30.

⁷⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 118.

Мо, Фуруғӣ, ба сияҳрӯзии худ хушнудем,
З-он ки ҳаргиз натавон мишати хуршед кашид.⁷⁸

Дар зимни ғазалиёти ошиқонаи Фуруғӣ аҳён-аҳён бошад ҳам байтҳои ҳикматомезе дучор меоянд, ки дар онҳо хислатҳои ҳақиқии инсонӣ талқин мегардад. Шоир барои расидан ба мақсад саъю кӯшиш ва талошу ранҷро зарур мешуморад:

Ҳаргиз он давлати бедор насибаш пашавад,
Ҳар киро вақти саҳар дидаи бедоре нест.
Домани гавҳари мақсуд ба дасташ нафитад,
Ҳар киро дар дили шаб чашми гуҳарборе нест.⁷⁹

Қас ба сарманзили мақсуд, Фуруғӣ, нарасад
То нафтад зи пап қофиласолоре чанд.⁸⁰

Вале ҳар қас бояд ба коре даст занад, ки созгору мувофиқ ва андархӯри вай бошад:

Ҳар ба коре назанам даст ба чуз ишқи ту шояд,
Мард бояд назанам даст ба коре, ки набояд!⁸¹

Шоир инчунин дар ҳирсу тамаи мол набуданро таъкид намуда, онҳоро, ки умрро ба корҳои беҳуда сарф мекунанд, кӯтаҳназар мешуморад:

Хотири озодагон бади каму беш нест,
Мардуми кӯтаҳназар дар ғами бешу каманд.⁸²

Вале бояд иқрор шуд, ки абъёти панду ҳикматомез низ монанди масъалаву мавзӯҳои иҷтимоӣ дар ғазо-

⁷⁸ Ҳамон ҷо, сах. 95.

⁷⁹ Ҳамон ҷо, сах. 45.

⁸⁰ Ҳамон ҷо, сах. 70.

⁸¹ Ҳамон ҷо, сах. 79.

⁸² Ҳамон ҷо, сах. 67.

лиёти мавҷудаи девони Фуруғӣ зиёд нест ва аз рӯи он байтҳову порчаҳо, ки чанде аз онҳоро аз назар гузаронидем, ҳамаҷониба ва пурра муайян кардани нуқтаи назар ва диди ахлоқии шоир аз имкон берун аст.

Оҳангҳои тасаввуфӣ. Дар бораи эҷодиёти Фуруғӣ сухан ронда мавзӯъ ва масъалаҳои тасаввуфиро дар ғазалиёти ӯ зикр накардан мумкин нест. Чунон ки дар зимни баёни шарҳи ҳоли шоир ҳам қайд шуд, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои муътамади замони шоир вай дар давраи муайяни зиндагиаш ба тасаввуф рӯй ниҳода маслаки чиштиро интихоб намудааст. Ҳоло дар бораи то чӣ андоза ба ин маслак гаравидани Фуруғӣ ва усулу ақоиди маслаки чиштия, ки ҳанӯз мавриди тадқиқи файласуфон қарор нагирифтааст, баҳс кушодан душвор аст. Зеро ҳоло ба ҷуз ишораи Ризоқулихони Ҳидоят асноду далели дигаре дар дастраси мо нест.

Аз мутолиаи ғазалиёти боқимондаи Фуруғӣ ҳам ба хулосае омадан мумкин аст, ки ӯ дар солҳои охири умр ба маслаки тасаввуф мурочиат намуда бошад ҳам, дар он маслак ба дараҷаҳои баланд нарасидааст.

Ибро мулоҳизаҳои зерини Саид Нафисӣ низ тасдиқ менамояд: «Аз мутолиаи ғазалиёти Фуруғӣ нуктае, ки Ризоқулихони Ҳидоят дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» гуфтааст, ки вай дарвешмашраб ва аз муридони Мирзо Амини Шерозӣ аз машоихи тариқаи чиштӣ будааст, собит мешавад ва чун ин гуна ашъори орифона дар миёни он чи дар «Бӯстон-ул-ушшоқ» омада ва то 35-солагӣ сурудааст, нест, пайдост, ки пас аз он пухта ва сӯфимашраб шуда ва ғазалиёти орифонаи вай, ки таъҳо дар девони ӯ ҳаст, ёдгори давраи дуввӯми зиндагии ӯст».⁸³

⁸³ Фуруғӣ. Девон, бо ҳавошии М. Дарвеш, муқаддимаи Саид Нафисӣ, сах. 17.

Зимнан бояд гуфт, ки харчанд Ризоқулихони Ҳидоят шоирро муриди Мирзо Амини Шерозӣ мешуморад, вале худи Фирӯғӣ дар байти зерини яке аз ғазалҳои бераҳбар буданиро «дар роҳи хатарноки талаб» (яъне талаби васли худо) таъкид мекунад:

Дар роҳи хатарноки талаб гум шудам охир,
Зеро ки дар ин варта маро роҳбаре нест.⁸⁴

Дар ғазалиёти Фирӯғӣ баёни ягон концепсияи муайяни тасаввуфӣ, талқини ин ё он ғояву матлабҳои ирфонӣ мушоҳида намегардад ва маъниву оҳангҳои тасаввуфӣ бештар ба тариқи ишора дар зимни тарангуми ишқу ошики ифода ёфтаанд.

Дар як қатор ғазалҳои Фирӯғӣ эҳсосе андешаҳои муриде, ки нав ба маслаки тасаввуф қадам ниҳодааст ва дар марҳалаи аввали он қарор ёфтааст, ифода гаштаанд. Аз байтҳои зерин маълум мегардад, ки шоир ба ин маслак бо эҳсосоти самимиву содда ворид шуданро талқин кардааст:

Аввалин гом ар саманди ақдро пай мекунӣ,
Водии бемунтаҳои ишқро тай мекунӣ.
Мо ба даври чашми мастат форғ аз майхонаем,
Қаз нигоҳе кори сад паймонаи май мекунӣ.⁸⁵

Дар байти зер ишораи сарехе ба пӯшидани либоси хоси сӯфиён — қулоҳи пашмин шудааст:

Ғар туро тоҷи намад бар сар ниҳад султони шӯх.
Қай ба сар дигар ҳавои афсари қай мекунӣ.⁸⁶

Ҷои дигар Фирӯғӣ барои онҳое, ки ба маслаки тасаввуф қадам мениҳанд, иптиҳоб кардани пире, ки би-

⁸⁴ Фирӯғӣ. Девони комил, сах. 51.

⁸⁵ Ҳамон ҷо, сах. 195.

⁸⁶ Ҳамон ҷо, сах. 195.

тавонад дар роҳи ишқи илоҳӣ роҳбару роҳнамо бо-
шад, шарт мешуморад:

Бе тарки сар зи роҳи иродат пишон мачӯ,
Бе роҳбар ба кӯи муҳаббат қадам мазан.⁸⁷

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ низ маъниву матлабҳои ир-
фонӣ тавассути ишқифода ёфтааст. Азбаски барои
ифодаи ҳар ду навъи ишқ ҳам заминиву ҳам илоҳӣ
мафҳуму образҳои муштарак истифода мешуданд, баъ-
зан ҷудо кардани ишқи илоҳиву заминӣ хеле душвор
аст. Дар ғазалиёти Фурӯғӣ низ дар баъзе мавридҳо
чунин ҳолат ба назар мерасад, вале ба таври кулӣ
дар ғазалиёти Фурӯғӣ ташхиси ишқи илоҳӣ нисбатан
осонтар аст. Зеро шоир бо ҳар роҳ ба объекти тасви-
ри худ ишора мекунад. Аз ҷумла дар зимни ғазале
омадааст:

То тарки ҷон нагуфтам осудадил нахуфтам,
То сайри худ накардам нашнохтам худоро.⁸⁸

Ё худ дар матлаи ғазали дигаре шоир ошкоро мо-
байни дини расмӣ, риндӣ ва тасаввуф фарқ намегузо-
рад ва пай бурдан душвор нест, ки моҳияти тасаввуф-
ро дар ҳақпарастӣ медонад:

Масҷид макоми уҷб аст, майхона ҷои мастӣ
З-ин ҳар ду хона бигзар гар марди ҳақпарастӣ!⁸⁹

Дар яке аз ғазалҳои Фурӯғӣ дар матлаъ сухан аз
вахдати вучуд, яъне акси худо будани ҳама мавҷудо-
ти олами ҳастӣ шуруъ мешавад, вале дар байтҳои мин-
баъда ин матлаб тавсияву инкишоф дода нашудааст:

⁸⁷ Ҳамон ҷо, сах. 163.

⁸⁸ Ҳамон ҷо, сах. 15.

⁸⁹ Ҳамон ҷо, сах. 204.

Мардони худо пардаи пандор дариданд,
Яъне ҳама чо ғайри худо ҳеч надиданд.⁹⁰

Дар баъзе ғазалҳои Фурӯғӣ маъниҳои амиқи ирфонӣ ифода шуда дар роҳи тасаввуф на ба зоҳир, балки ба умқи масъала тавачҷӯҳ доштанаширо таъкид кардааст:

Пай ба маънӣ бурдаам дар олами суратпарастӣ,
Ғар ту маҳви суратӣ, ман моти суратофаринам.
Мунтаҳои матлабам сурат намебандад, Фурӯғӣ,
То ба чашми худ ҷамоли шоҳиди маънӣ набинам.⁹¹

Чунон ки зикр шуд, Фурӯғӣ дар тасаввуф бештар ба маслаки Мансури Ҳаллоҷ тавачҷӯҳу рағбат доштааст. Мансури Ҳаллоҷ яке аз сӯфиёни маъруфи асрҳои IX—X буда, равияву мактаби ҳосе дар тасаввуф ба вуҷуд овардааст. Дар таълимоти тасаввуфии ӯ инсон мақоми баланде дошта пас аз тайи марҳалаҳои ишқ ба дараҷаи худой мерасад. Худи Мансури Ҳаллоҷ низ дар охири умр шиору хитоби «аналҳақ» (яъне «ман худо»)ро ба миён гузошт, ки ин ба эътирози зимомдорони дини расмиву хилофат дучор шуд ва ӯро ба кофирӣ айбдор намуда ба катлаш ҷатво доданд. Ниҳоят дар Бағдод бо амри вазир Обидин Аббос ба дор қашида шуд.

Фурӯғӣ дар зимни ғазале шиори «аналҳақ»-и Мансури Ҳаллоҷро талқину тарғиб мекунад:

Ғар орифи ҳақбинӣ, чашм аз ҳама барҳам зан,
Чун дил ба яке додӣ, оташ ба ду олам зан.
Ҳам нуктаи ваҳдатро бо шоҳиди якто гӯ,
Ҳам бонги аналҳақро бар дори муаззам зан.⁹²

⁹⁰ Ҳамон чо, сах. 96.

⁹¹ Ҳамон чо, сах. 153.

⁹² Ҳамон чо, сах. 172.

Дар ғазали дигаре Фурӯғӣ худро ошкоро муриди
Мансури Ҳаллоқ мешуморад:

Муриди ҷазбаи беихтиёри Мансурам,
Ки сирри ишқ туро дар миёни майдоп гуфт.⁹³

Ба ин мисвол дар ғазалиёти Фурӯғӣ ифодаи матлабу маъниҳои гуногуни тасаввуфӣ ба назар мерасад. Вале аз рӯи онҳо ҳанӯз ба шоири комилаи мутасаввиф будани Фурӯғӣ ҳукм баровардан мумкин нест. Мутолиаи ашъори шоир гувоҳӣ медиҳад, ки ӯ бештар ба хушгузаронии умр майл дошта, гироиши вай ба тасаввуф муваққатӣ буда, дар солҳои охири умраш иттифок афтадааст. Беҳуда нест, ки ӯ худро ба гурӯҳи зоҳидону сӯфиён дохил намекунад:

Зоҳид ба ёди қавсару сӯфӣ ба фикри май,
Мову тасаввури лаби мастифизи то.⁹⁴

⁹³ Ҳамон ҷо, сах. 53.

⁹⁴ Ҳамон ҷо, сах. 179.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ САБК ВА УСЛУБИ ЭҶОДИИ ФУРУҶИИ БАСТОМИ

Пеш аз он ки доир ба сабку услуби ғазалиёти Фуруғӣ таваққуф намоем, лозим аст, пайравии ӯро ба шоирони гузашта аз назар гузаронем. Зеро чунон ки маълум аст, пайравӣ ба сабки шоирони асрҳои пешин яке аз хусусиятҳои асосии сабки шоирони ин давра ва ҷараёни маъмули «бозгашти адабӣ» ба шумор мерафт. Фуруғӣ низ аз давомдиҳандагони ҷараёни «бозгашти адабӣ» буда, дар такомулу таҳаввули он саҳми калон гузоштааст.

Фуруғӣ ҳам монанди дигар шоирони ҷараёни мазкур бештар ба суханварони маъруфи асрҳои X—XIV пайравӣ кардааст. Таққиқи ин масъала дар эҷодиёти Фуруғӣ хеле душвор аст, зеро агар шоирони асрҳои пешин дар назару ҷавобияҳои худ ба шоирони пайравӣ кардашон ишора намоянд ва ё байте ё мисраеро иқтибос оранд, дар ғазалиёти Фуруғӣ ба истиснои ду-се маврид ин ҳолат асосан ба назар намерасад. Бинобар ин ҳоло якҷанд масалеро, ки бо ин ё он воқеае тавачҷӯх ва пайравии шоирро ба пешгузаштагону ҳамзамононаш нишон медиҳад, зикр намоём ва алоқадри ҳол хусусиятҳои пайравии ӯро нишон медиҳем.

Байти зерини яке аз ғазалҳои Фуруғӣ ҳикматомез буда, байти маъруфи устод Рӯдакиро ба хотир меорад:

Некбахт он ки дар ин хона набигрифтӣ надод,
Тезхуш он ки дар ин парда набишниду надид.¹

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 95.

Байти мазкур на бо вазну қофияву радиф, ки аз
унсурҳои асосии шаклии тазмину назира мебошанд,
балки бо мазмуни ахлоқиву умумияти тарзи баёни ан-
деша ва калимаҳои чудогона бо байти зерини Рӯдакӣ
монандӣ дорад:

Некбахт он касе, ки доду бихӯрд,
Шӯрбахт он, ки ӯ нахурду надод.²

Ғазали дигари Фуруғӣ бошад бо вазну оханг ва
мазмуни ишқиву хушгузаронии умр ба яке аз тағаззул-
ҳои шоири асри XI Фарруҳии Систонӣ ҳамоҳангӣ
дорад:

Сари роҳаш афтодам аз нотавонӣ
В-аз ин заъф кардам басе комронӣ!³

Матлаи тағаззули Фарруҳӣ чунин аст:

Хушо ошиқӣ, хоса вақти ҷавонӣ,
Хушо бо паричеҳрагон зидагонӣ.⁴

Ҳамон тавре ки маълум аст, дар назира ва махсу-
сан, дар тазмин номи шоир ва байт ё мисраи шеъри
ӯ одатан зикр мешуд. Аз мисолҳои боло ҳам пай бур-
дан душвор нест, ки Фуруғӣ ин анъанаро то андозае
шикастааст. Вале дар пайравихое, ки ӯ ба ашъори
муосиронаш кардааст, риояи анъанаи назиранависӣ
то дараҷае мушоҳида мегардад. Аз ҷумла дар се ға-
зали Фуруғӣ порчаҳо ва байтҳои чудогонаи мамдӯҳаш
Носириддиншоҳ иқтибос ва тазмин шудааст. Дар ға-

² Осори Рӯдакӣ. — Сталинобод, 1958, сах. 56.

³ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 202.

⁴ Фарруҳии Систонӣ. Девон ба кӯшиши Дабири Сиёқӣ. —
Техрон, чопи дувум, 1349, сах. 392.

вали зер шоир 7 байти Носириддиншоҳро бо зикру ишораи номи ӯ иқтибос намудааст:

Бархез пигоро, ки зи фармудан хусрав
Мавзун ғазале чун қадӣ дилҷӯи ту дорам,
Некӯст, ки дар пеши ту хонам ғазали шоҳ,
Зеро ки ҳавои руҳи некӯи ту дорам.
Бишнава зи ман ашъори малик Носиридинро,
Қаз шавқ ҳамин ҷой ба паҳлӯи ту дорам:
«Дар ҳар ду ҷаҳон орзуи рӯи ту дорам,
Дар даст зи маҳсули ҷаҳон мӯи ту дорам.
Зохид ба сӯи Қабаву роҳиб ба сӯи дайр,
Оре, маши девона сари кӯи ту дорам.
Гар бо ту ба фирдавси барин ҷой диҳандам,
Дар маҷмаи фирдавс назар сӯи ту дорам.
Андеша надорад дилам аз оташи дӯзах
То роҳ дар оташкадаи кӯи ту дорам.
Ё раб, хами гесӯи ту ошуфта мабодо,
Қ-ошуфта диле дар хами гесӯи ту дорам.
Пайваста бувад манзили ман гӯшаи меҳроб
В-ин манзалат аз гӯшаи абруи ту дорам.
Дар назди ман арбоби каромат ҳама монанд,
В-ин муъҷиза аз наргиси ҷодуи ту дорам».
Шоҳо, ғазали шоҳ маро карда ғазалхон,
Ин ғайз ман аз нутқи суҳангӯи ту дорам.⁵

Чунон ки мебинем, шоир тақрибан ғазали Носириддиншоҳро пурра иқтибос кардааст. Вале инро ба маънии томаш тазмин шуморидан мумкин нест, ҳарчанд иқтибос дорад. Зеро ҳуди ғазали Фуруғӣ пеш аз ҳама бематлаъ аст. Сониян шартӣ дигари ғазал зикри таҳаллуси шоир ҳам дар он риоя намудааст. Дар тазмину назира ва умуман ашъори ҷавобия ҳамоҳангии мазмуну матлаб, мусобиқа дар овардани образи маъниҳои тоза ва амсоли инҳо хеле зарур аст. Дар ғазал бошад, ин ҳолат ба пазар намерасад ва мақсади шоир танҳо нақли ғазали шоҳ аст, ки ба ӯ хеле хуш омада-

5 Фуруғӣ. Девони комил, сах. 158—159.

аст. Байтҳои иловакардаи шоир фақат барои шиносоии ғазал зикр шудаанд. Бинобар ин ғазали боло ҳарчанд дар назари аввал ба назираву тазмин шабеҳ аст, вале дар асл оро ба ин гуруҳи ҷавобия дохил кардан мумкин нест.

Дар ғазали дигари Ҷуруғӣ ҳарчанд пас аз зикри 5 байти Носириддиншоҳ, боз 14 байти шоир мавҷуд аст, ки мисли ғазали шоҳ ба ситоиши Алӣ баҳшида шудааст, вале ин ғазал низ матлаъ надорад:

То ин шоҳ ин панҷ байт алҳақ шунидам,
Табъи маи мустағнӣ аз дурри самин шуд...⁶

Ҷазали дигари Ҷуруғӣ, ки дар он се байт ғазали Носириддиншоҳ нақл шудааст, бештар ба ғазали ҷавобия монанд аст, вале дар он байти матлаъ на дар ибтидои ғазал, балки пас аз байтҳои шоҳ омадааст:

Зеби ғазал кардам ин се байти маликро
То ғазалам садри ҳар муросила бошад.
«Даҳдила аз баҳри ҷист ошқи маъшук,
Ошқи маъшук бех, ки якдила бошад.
Бо гила хуш нест рӯи хуби ту дидаи.
Дидани рӯят хуш аст бегила бошад.
Тоқату сабрам намондаст дигар ҳеҷ
Дар шаби ҳаҷрам чӣ қадр ҳавсала бошад».
Дуст нашоёд зи дӯст дар гила бошад,
Мард набояд, ки таиғҳавсала бошад.
Дӯш ба ҳеҷаш харид хочаву тарсам
Боз пушаймон аз ин муомила бошад.
Роҳрави ишқ бояд аз паи мақсуд
Дар қадамаш сад ҳазор обила бошад...
Бо ғазали шоҳи нуктасанҷ Ҷуруғӣ,
Маи чӣ сароям, ки қобили сила бошад!⁷

⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 77.

⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 89.

Чунон ки зангони зикри шарҳи ҳоли Фурӯғи ҳам қайд гардид, у бо Қоонӣ муносибати наздики дӯстона доштааст. Бешубҳа дар байни онҳо муносибати зичи эҷодӣ ҳам вуҷуд дошт, ки мутаассифона, ҳанӯз таҳқиқ нашудааст. Ҳоло танҳо бо зикри матлаас, ки ба шеъри ҳар ду шоир муштарак аст, иктифо менамоем:

Соқӣ бидех ратли ғарои з-ои май, ки деҳқон парварад,
Андӯх барад, ғам бишарад, шодӣ диҳад, ҷон парварад.⁸

Вале аз мутолнаи ғазалиёти Фурӯғи пай бурдан душвор нест, ки пайравии ӯ беш аз ҳама ба ду устоди бузурги ғазал дар адабиёт Саъдӣ ва Ҳофиз будааст. Мураттибону муҳаққиқони ашъори шоир ҳам ба ин масъала ишора кардаанд. Аз ҷумла Ҳусейни Наҳаъӣ дар муқаддимаи девони шоир доир ба услуби пигориши Фурӯғи таваккуф намуда, дар ин бобат менависад:

«Фурӯғӣ монанди бисёре аз шоирони ҳамзамони худаш... дар шеваи ғазалсароӣ беш аз ҳар кас ба Ҳофиз ва Саъдӣ тавачҷӯх дошта ва равиши он ду устод ба вежа Саъдиро пайравӣ намуда ва аз партави файзи ӯ ғазалҳои дилнишине падида овардааст».⁹

Ҳамон навъе, ки қаблан ҳангоми таҳлили образи ринд дар ашъори Фурӯғӣ зикр кардем, умумияти ғазалиёти ӯ бо ғазалиёти Ҳофиз пеш аз ҳама аз образи асосии ашъори онҳо — ринд сар мезанад. Ринди Фурӯғӣ низ монанди ринди Ҳофиз доуболиву бебокиро пеша карда ба хушгузаронии вақт майл дорад ва ба шайхону зоҳидони риёкор зид аст. Дар ғазалиёти ҳар ду шоир ринд ҳамчун образи мусбати дорои хислатҳои амида зухур мекунад. Бехуда нест, ки Фурӯғӣ пайравӣ карданро ба риндон талқин месозад:

⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 93. Қоонӣ. Девон, бо тасҳеҳи Муҳаммад Ҷаъфари Маҳҷуб. — Техрон, 1336, саҳ. 148.

⁹ Фурӯғӣ. Девони комил. саҳ. 2.

Бандаи у шав, ки ба як илтифот,
Хочагии ҳар ду ҷаҳонат диҳанд.
Пайравии пири харобот кун,
То шарафи бахти ҷавонат диҳанд.
Домани риндони сабуксайр гир,
То ҳама дам ратли гаронат диҳанд...¹⁰

Ринди Фуруғӣ ҳамчун ошиқи лоқайду бепарво, содиқу вафодор ба ринди Ҳофиз хеле шабеҳ аст. Вале ҳамчун фарди иҷтимоӣ онҳо аз ҳам фарқ доранд. Ринди Ҳофиз дар баробари ошиқи содиқу вафодор будан фарди исъёнгарест, ки ба носозгориҳои замона исъён мекунад, на танҳо аз ҷафои дилбар шиква месозад, балки ба замонаву зимомдорони давр эътироз менамояд.

Фуруғӣ монанди як қатор пайравони дигари Ҳофиз ин ситораи тобноки осмони назми олам, танҳо ҷиҳатҳои алоҳидаи эҷодиёти ӯро пайравӣ намуда идома додааст. Ринди Фуруғӣ пеш аз ҳама ва асосан ошиқ аст, ҳам ошиқи инсон, ҳам ошиқи зиндагиву хушиҳои он, монанди ринди Ҳофиз фарди фаъоли иҷтимоӣ нест. Дар ғазалиёти Ҳофиз концепсияи муайяни иҷтимоӣ ифода шуда, ринди ӯ дорои ҷаҳонбиниву ҷаҳонфаҳмии муайян аст.

Ин тафовутро дар мисоли як байт ҳам нишон додан мумкин аст. Фуруғӣ дар зимни ғазале навиштааст:

Рузи торикӣ шаби тираву иқболи сиёҳ,
Ҳама з-он ҳолу хату тӯрраи мушкин дорам.¹¹

Ин байт беихтиёр байти машҳури Ҳофизро ба хотир меорад:

¹⁰ Ҳамон ҷо, сах. 99.

¹¹ Ҳамон ҷо, сах. 137.

Шаби торикӯ бими мавҷу гирдобе чуни хонл,
Кучо донанд холи мо сабуксорони сохилқо.¹²

Дар мисраи аввали ҳар ду байт се ҳолати душвору саҳти зиндагӣ тасвир мешавад, ки ба ринд ё худ қаҳрамони лирикӣ пеш омадааст. Дар байти дуҷум Фурӯғӣ зуд ҷавоби он мушкилотро баён мекунад ва маълум мешавад, ки маънаи онҳо хусни маъшук будааст. Вале дар байти Ҳофиз ҷавоби саҳеҳу ошкоро дида намешавад. Яъне он мушкилоти душворро на аз ишк, балки аз замона, аз рӯзгори ноороми давр сарчашма мегирад, ки шоир ба онҳо ошкоро ишора накардааст, вале пай бурдан мумкин аст. Аз хамин як байт ҳам тафовути фардияти эҷодии Фурӯғӣ ва Ҳофизро пай бурдан душвор нест.

Барои тақвияти фикри боло байти дигареро ҳам мисол овардан мумкин аст. Фурӯғӣ дар зимни ғазале менависад:

Ғар одамӣ дарояд дар олами худой,
Одам зи нав тавон сохт, олам бини тавон кард.¹³

Байти мазкур аз лиҳози мазмун то андозае байти машхури Ҳофизро ба ёд меорад:

Одамӣ дар олами ҳоки намеояд ба даст,
Оламе дигар бибояд сохт в-аз нав одаме.¹⁴

Дар байти боло Фурӯғӣ низ дар пайравии Ҳофиз тағйири оламу одамро дархост менамояд. Вале агар дар даъвати Ҳофиз оҳанги эътирози иҷтимоӣ ба гӯш расад, даъвати Фурӯғӣ ошкоро ҳадафи диниву ирфо-

12 Ҳофиз Шерозӣ. Девон. — Техрон, ҷони даҳӯм, 1357, саҳ. 18.

13 Фурӯғӣ. Девони комил, саҳ. 90.

14 Ҳофиз. Девон, ҷони мазкур, саҳ. 330.

ни дорад ва монанди андешаи Ҳофиз арзиши иҷтимоӣ надорад.

Таъсири эҷодии Ҳофиз ба Фуруғӣ бо роҳи василаҳои гуногун зуҳур мекунад, ки чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар газалиёти Фуруғӣ тазминӣ назираи ошқораву бевосита ба Ҳофиз дида намешавад. Фуруғӣ мисрае ё байтеро аз газали Ҳофиз тазмин намекунад, иқтибос намеорад, вале дар аксари газалҳои у образҳои ҳофизона, маъниву мазмунҳои байтҳои ҷудогонаи ашъори Ҳофизро мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар байти зерини Фуруғӣ:

Гар муқаррар сухани талх бигуяд маъшук,
Ошиқ он аст, ки ин ҷукта мусаллам дорад¹⁵

таъбиру ифода ва маънии байти зайли Ҳофиз ба назар мерасанд:

Гул бихандид, ки аз рост наранҷем, вале
Ҳеҷ ошиқ сухани сахт¹⁶ ба маъшук нагуфт.¹⁷

Ё худ байти зери Фуруғӣ:

То ҷавон гардад Фуруғӣ дар ҷаҳон пиронасар,
Тоза кун аҳди кӯҳан бо маҳчабини тозае¹⁸

байти машҳури Ҳофизро ба хотир меорад:

Гарчи пирам ту шабе танг дар оғушам каш,
То саҳаргаҳ зи канори ту ҷавон бархезам.¹⁹

¹⁵ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 66.

¹⁶ Дар баъзе ҷолҳои девони Ҳофиз «сухани талх» зикр шудааст.

¹⁷ Ҳофиз. Девон, ҷопи мазкур, сах. 71.

¹⁸ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 321.

¹⁹ Ҳофиз. Девон, ҷопи мазкур, сах. 242.

Фуруғӣ низ дар пайравии Ҳофиз ишқро эҳсоси амиқии ногуфтани медонад. Аз назари ҳардуи онҳо ишқ он аст, ки ба забон оварданиш номумкин аст. Фуруғӣ мегуяд:

Гуфтаи набувад қоидаи ишқ вағарна
Ҳам нуқтаи тирозам ману ҳам қофиягуям.²⁰

Маънии байти мазкур ба гуфтаи Ҳофиз «Сухани ишқ на он аст, ки ояд ба забон» ҳамоҳанг мебошад.

Ё худ байти зерини Фуруғӣ:

Бегона раҳмат овард бар заҳмати дили мо,
Кай он қадар татовул бар ошно тавон кард.²¹

аз лиҳози мазмун ба байти зерини яке аз ғазалҳои Ҳофиз хеле монанди дорад:

Ман аз бегонагон дигар наолам,
Ки бо ман ҳар чӣ кард, он ошно кард.²²

Дар байтҳои зерини Фуруғӣ низ образи мафҳумҳои ҳофизона ва оҳангҳои ашъори ӯ ба гуш мерасанд:

Соқии анҷуман шуд шӯхи шакаркаломе,
Қ-аз дасти ӯ ба сад қон натвон гирифт чоме.²³

То ихтиёр кардам сарманзили ризоро, ,
Мамлуки хеш дидам фармондеҳи қазоро.²⁴

Дар девони Фуруғӣ ғазалҳои низ мавҷуданд, ки бо ғазалҳои Ҳофиз илова бар образи тасвир, ифодаву таъ-

²⁰ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 148.

²¹ Ҳамон ҷо, сах. 90.

²² Ҳофиз. Девон, ҷоми мазкур, сах. 104.

²³ Фуруғӣ. Девон, сах. 193.

²⁴ Ҳамон ҷо, сах. 15.

бир дар вазну оҳанг ва қофияву радиф барин чиҳат-
ҳои шаклӣ ҳам умумият доранд ва ин қабил газалҳо
то андозае назираи анъанавиро ба хотир меоранд.

Барои мисол газали зерини Ҷуруғиро гирем:

Гул ба ҷӯш омаду мурғон ба хуруш аз ҳама сӯй,
Рав бати бода ба ҷанг ору бути сода бичӯй...
Тоza кун аҳди кӯҳан бо саҳами бодафуруш,
Бодаи кӯҳна биёшому гули тоза бибӯй.
То наҷфканда сарат кузагари ҷарх ба хок,
Рахт дар пои хум андозу май афкан ба сабӯй.
Дари майхона бирав, бодаи дерина бинуш,
Лаби дарёе бинишин, домани саҷҷода бишӯй...²⁵

Газали мазкур бо яке аз газалҳои Ҳофиз ҳамвазну
ҳамқофия буда, дар мавзӯи ошхониз умумияте ба на-
зар мерасад, ки он хушгузаронии умр аст. Инак чанд
байти газали Ҳофиз:

Сокиё, сояи абр асту баҳору лаби ҷӯй,
Ман пағуям ҷӣ кун, ар аҳли дилӣ, худ ту бигӯй.
Сифлатабъ аст ҷаҳон бар карамаш такья макун,
Эй ҷаҳондида саботи қадам аз сифла маҷӯй.
Ду насиҳат кунамат бишнаву сад ганҷ бибар,
Аз дари айш дарову ба раҳи айб мапӯй.
Шукри оро, ки дигар боз расидӣ ба баҳор
Беҳи некӣ бинишону раҳи таҳқиқ бичӯй...
Гӯш бикшӯй, ки булбул ба фиғон меғуяд,
Ҳоҷа таксир мафармо, гули тавфиқ бибӯй...²⁶

Вале бо ин ҳама умумият газалҳои зикршударо га-
залҳои ҷавобӣ ё татаббуъ шуморидан мумкин нест. Га-
зали Ҳофиз оҳанги баланди фалсафиву иҷтимоӣ дош-
та, ғанимат доиристани ҳар лаҳзаи айёми хуши баҳор
ва умед набастан ба гардиши ҷаҳони сифлатабъро

²⁵ Ҳамон ҷо, сах. 199.

²⁶ Ҳофиз, Девои, ҷопи мазкур, сах. 341—342.

талқин менамоёд. Дар ғазали Фуруғӣ бошад танҳо хушиҳои фасли баҳор баён шуда, боданушиву хушгузарони вақт ташвиқ мегардад.

Дар ғазали дигари Фуруғӣ бошад нишонаҳои бештари назира, аз қабилӣ умумияти вазну қофия, радиф, мавзӯ, миқдори байтҳо ба назар мерасад. Ҳатто дар байти охири ин ғазали Фуруғӣ калимаи «хоҷа» зикр шудааст, ки ба эҳтимоли қавӣ ҳамон лақаби ифтихории Ҳофиз бояд бошад:

Бар сари роҳи ту афтода саре нест, ки нест,
Хуни ушшоки ту дар раҳгузаре нест, ки нест...
Ман на танҳо зи сари зулфи ту мачнунаму бас,
Шӯри он силсила дар ҳеҷ саре нест, ки нест.
На ҳамин лола ба дил доғи ту дорад, эй гул,
Доғи савдон руҳат бар чигаре нест, ки нест..
Чуз шаби тираи моро, ки зи пай рӯзе нест,
Паи ҳар шомӣ сиеҳе сахаре нест, ки нест...
Қобили бандагии хоҷа нагардид афсӯс
Варна дар табъи Фуруғӣ хунаре нест, ки нест.²⁷

Ҳарчанд ғазали мазкур аз ҳар лиҳоз бо ғазали зерини Ҳофиз умумияту ҳамохангӣ дорад, вале дар он ягон мисраъ, ё байти ин ғазал иқтибос нашудааст:

Равшан аз партави рӯят пазаре нест, ки нест,
Мишнати хоки дарат бар басаре нест, ки нест.
Нозири рӯи ту соҳибназаронанд, оре,
Сирри гесуи ту дар ҳеҷ саре нест, ки нест...
Маслиҳат нест, ки аз парда бурун афтад роз,
В-арна дар маҷлиси риндон хабаре нест, ки нест...
Ғайр аз ин пукта, ки Ҳофиз зи ту нохушнуд аст,
Дар саропои вучудат хунаре нест, ки нест.²⁸

Аз мисолҳои зикршуда ҳам пай бурдан мумкин аст, ки Фуруғӣ ашъори Ҳофизро хеле амиқ аз худ ва дарк

²⁷ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 33—34.

²⁸ Ҳофиз. Девон, чопи мазкур, сах. 66—67.

намуда, сармашки эҷодии худ қарор додааст. Зеро пайравии Фурӯғӣ ба Ҳофиз зоҳирӣ набуда, танҳо дар доираи назиранивасии анъанавӣ аз назар гузаронида-ни он дуруст нест. Ин тарзи пайравӣ то ҳаде таҷдиди сабку услуби шоирони пешии буда, шартан мо онро пайравии куллӣ ё умумӣ меномем. Ҳамин гуна ҳолатро дар пайравии Фурӯғӣ ба устои дигари ғазалсарой — Саъдии Шерозӣ ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Дар бораи пайравии Фурӯғӣ ба Саъдӣ дар муқаддимаи ғазалиёти шоир Раҳии Муаййирӣ чунин менави-сад:

«Фурӯғии Бастомӣ дар ғазалсарой шеваи устои аҷалл ва суҳанофарини бузург Саъдии Шерозӣ алай-ҳирраҳимаро пайравӣ намуда ва дар баъзе ашъори худ суҳанро ба ҳади камол расондааст».²⁹

Дар ҳақиқат, дар байни ғазалиёти Фурӯғӣ ва Саъ-дӣ низ умумияти зиёдеро аз лиҳози мазмуну муидари-ҷа, образу тасвир, ифодаву ибора ва амсоли инҳо му-шоҳида кардан мумкин аст. Вале пеш аз ҳама уму-мияти ғазалиёти ин ду шоир дар соддагиву равонии услуби нигориши онҳо мебошад, ки доир ба ин хусу-сияти ғазалиёти Фурӯғӣ сонитар таваққуф хоҳем кард.

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ баъзан маъниву образҳои ҷудогонаи ашъори Саъдиро дучор омадан мумкин аст. Масалан, байти зерини Фурӯғиро гирем:

Шаби гузашта кучо будай, ки чашмонат
Ҳанӯз масту хароб аз шароби дӯшин аст.³⁰

Дар байти мазкур ҳамоҳангиву қаробати маъниро бо байти машҳури Саъдӣ мушоҳида кардан мумкин аст:

²⁹ Фурӯғӣ. Ғазалиёт, муқаддимаи Раҳии Муаййирӣ, саҳ. 10.

³⁰ Фурӯғӣ. Девони комил, саҳ. 53.

Дӯш, эй писар, май хурдай, чашмат гувоҳӣ медиҳад,
Боре ҳарифе чӯ, ки у мастур дорад розро.³¹

Барои тӯл накашидани сухан аз зикри мисолҳои дигар, ки ҳамоҳангии маъниву образ, тасвиру таъбирҳо шаҳодат медиҳанд, худдорӣ намуда, танҳо ҳаминро қайд менамоем, ки дар баъзе ғазалҳои Фурӯғӣ ва байтҳои ҷудогонаи он оҳангу образҳои Хофизу Саъдӣ ва хусусиятҳои услубии он ду ғазалсарои бузургро дар омехтагӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин бобат байти зерини яке аз ғазалҳои Фурӯғӣ далели равшан шуда метавонад:

То домани қиёмат аз савр нола хезад,
Гардад чаман чамоне он қомати расоро.³²

Мисраи аввали байти мазкур оҳангу маънӣ ва образи байти аввали яке аз ғазалҳои Саъдиро

Бигзор то бигирьям чун абр дар баҳорон,
Қаз санг гирья хезад рӯзи видои ёрон.³³

ба хотир меорад. Мисраи дуюми он бошад ба яке аз ғазалҳои Хофиз ҳамоҳанг аст:

Дил меравад зи дастам соҳибдилон, худоро,
Дардо, ки рози пинҳон хоҳад шуд ошкоро!³⁴

Ҳамин тавр мисолҳои зикршуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки Фурӯғӣ ғазалиёти Хофиз ва Саъдиро хеле хуб

31 Саъдии Шерозӣ. Куллиёт, аз рӯи нусхаи тасҳеҳкардаи Муҳаммад Алии Фурӯғӣ, бидуни зикри соли нашр. — Техрон, сах. 522.

32 Фурӯғӣ. Девони комил, сах. 3.

33 Саъдӣ. Куллиёт, ҷопи мазкур, сах. 644.

34 Хофизӣ Шерозӣ. Девон, ҷопи мазкур, сах. 21.

ва харчониба азхуд намудааст ва дар зери таъсири
услуги эҷодии онҳо қарор гирифтааст. Фуруғӣ танҳо бо
тақлиду навиштани ҷавобия қапоат накарда бо амиқ
дарк кардану эҷодкорона омӯхтани услубу ҷаҳони
шоиронаи Саъдиву Ҳофиз, бо омезиши услубҳои эҷо-
дии онҳо, услубу сабки нигориши худро ба вучуд
овардааст, ки харчанд комилан наву тоза нест, вале
бо соддагиву равоии худ аз бисёр шоирони муосиру
пешгузашташ, махсусан, аз намояндагони сабки ҳин-
дӣ фарқ мекунад.

Яке аз хусусиятҳои асосии услуби ғазалиёти Фу-
руғӣ бешубҳа соддагиву латофати он аст. Ин соддагӣ
чунон ки дидем, ҳам дар мавзӯ, мазмун ва мӯҳтавиё-
ти ғазалиёти шоир ва ҳамчунин дар сабки эҷодии ӯ
нишонан асосӣ ва назаррас мебошад. Аксари муратти-
бону муҳаққиқони ашъори шоир ҳам ба ин хусусияти
ғазалиёти ӯ ишора кардаанд. Аз ҷумла Ҳусейни На-
хаъӣ дар муқаллимаи девони шоир услуби ӯро ба ин
тариқа тавсиф мекунад: «Гуфтораш дар ниҳояти сод-
дагиву равоист ва бо вучуди соддагӣ аз дастурҳои
фасохату балоғат ва поре санъатҳои шеърӣ ба дур
нест».³⁵

Бар хилофи ин Нусрати Таҷрубақор услуби ашъо-
ри Фуруғиро «мутақаллифу маснӯъ» мешуморад, ки
ба он розӣ шудан мумкин нест: «Чанд ғазали маъдуде
аз Фуруғӣ дархӯри тавачҷӯх аст ва бӯе аз ирфон до-
рад. Аммо ҳолеву шӯре барнамеангезад ва мутақал-
лифу маснӯъ менамояд. Бо ин ҳама аз осори хуби ин
аср бояд шумурда шавад».³⁶

Дар ин баҳон зиддиятноки Нусрати Таҷрубақор

³⁵ Фуруғӣ. Девони комил, муқаллимаи Нахаъӣ, сах. 2.

³⁶ Нусрати Таҷрубақор. Сабаи шеър дар асри Қочория,
сах. 95.

назари субъективии ӯ ифода шуда, маълум мегардад,
ки ӯ ба ашъори ирфонӣ таваҷҷӯҳ доштааст.

Ғазалиёти Фуруғӣ бар хилофи гуфтаи Нусрати
Таҷрубақор дар ниҳоятӣ соддагиву равонӣ суруда шу-
да, баъзе аз онҳо таронаҳои халқиро ба хотир меоранд:

Ба умеде, ки вафо хоҳам дид,
Аз ту то чанд чафо хоҳам дид?
То кай аз лаъли шароболудат
Ғайрро комраво хоҳам дид?
Ғар тавон васли туро дид ба хоб,
Инчунин хоб кучо хоҳам дид?...³⁷

Ё худ ғазали дигари шоирро гирем:

Маро бо чашми гирён офариданд,
Туро бо латли хандон офариданд.
Ҷаҳонро тирарӯ эҷод карданд,
Туро хуршеди тобон офариданд...
Нарешон зулфи ту то чамъ гардид,
Дили чамъе нарешон офариданд...
Фуруғиро шабе парвона карданд,
Ки он шамъи шабистон офариданд.³⁸

Чунон ки аз мисолҳо пайдост, шоир саъй намуда-
аст, ки матлабро ҳар чӣ соддатар ифода кунад ва аз
такаллуф ҳамеша дурӣ ҷустааст.

Соддагӣ дар ғазалиёти Фуруғӣ аз маъниву матлаб
сар карда то калимаву оҳанги шеърро фаро гирифта-
аст. Яке аз омилҳои соддагӣ дар ғазалиёти Фуруғӣ
риояи таносуби сухан аст. Таносуби сухан аз шартҳои
муҳимми фасоҳату балоғати шеър буда, мутобикату
мувофиқати ҳамаи унсурҳои шеърро бо ҳам дар бар
мегирад.

37 Фуруғӣ. Девони комил, сах. 91.

38 Ҳамон ҷо, сах. 92.

Барои мисол байтҳои зерини яке аз ғазалҳои Фурӯ-
ғиро аз назар гузаронем:

Ту шаққарлаб, ки бо Хусрав бисе ширин сухан дорӣ,
Кучо огоҳӣ аз шӯридаҳои Кӯҳкан дорӣ...
Ман он шаҳрам, ки селоби муҳаббат сохтам вайрон,
Ту он ганҷӣ, ки дар вайронаи дилҳо ватан дорӣ³⁹

Дар байтҳои боло ҳамаи калимаҳо бо ҳам робитаи
қавӣ доранд. Масалан, шаққару ширин, Хусраву Кӯҳ-
кан (Фарҳод), шаҳру ватан, селобу вайрон, ганҷу вай-
рона, дилу муҳаббат...

Баъзе ғазалҳои Фурӯғӣ саршори юмори нозук ҳам
мебошанд. Ин ҳолат, махсусан, дар ғазалҳое, ки анде-
шаҳои ҳаётдӯстии шоир ифода ёфтаанд ва риёкории
шайхону зоҳидонро нишон медиҳанд, ба назар мерасад:

Наузубиллаҳ, аз ин зоҳидони ҷомасафед,
Таборакуллаҳ, аз ин шоҳидони ҷашмсиёҳ.
Яке зи банди сари зулфи ӯ асири каманд.
Яке зи кунҷи занаҳдони ӯ фитода ба ҷоҳ.
Яке хароби лаби лаъли ӯ, нахӯрда шароб,
Яке қатили дами теғи ӯ, накарда гуноҳ...⁴⁰

Аксари ғазалҳои Фурӯғӣ аз лиҳози вазну баҳрҳо
низ соддаву равон буда дар вазнҳои сабуку кӯтоҳ
эҷод шудаанд ва бо матлабу маъниҳои соддаи ошиқо-
на ҳамоҳанганд:

Ғами рӯи ту ба олам надихам,
Айш настомаму ин ғам надихам.
Ғар ба ҷои дарди паёпай дихиям,
Ба мударои дамодам надихам...⁴¹

³⁹ Ҳамон ҷо, сах. 197.

⁴⁰ Ҳамон ҷо, сах. 180.

⁴¹ Ҳамон ҷо, сах. 145.

Ба ин мнивол соддагин фикри андеша, алфозу иборот, услубу тарзи нигоҳиш ва баёну ифода хусусияти асосии ғазалиёти Фуруғӣ мебошад.

Як василаи дигаре, ки дар ғазалиёти Фуруғӣ соддагиро фароҳам меорад, ин бештар истифода бурдани образҳои моддӣ ва моддиву махсусгардонии мафҳумҳои ғайримоддиву таҷрида мебошад. Ин ҳолат дар ашъори шоир бар хилофи сабки ҳиндӣ, ки дар он бештар образҳои таҷридиву умумӣ ҷой доштанд, воқеъ шудааст. Дар байтҳои зер моддӣ гардонидани мафҳумҳои умумӣ барои равшании тасвир мадад расондааст:

Чашии уммед зи хоки дари майхона мапӯш,
Ки намонд ба назар хоки даре беҳтар аз ин.
Меваи айш басте чидам аз он нахли мурод,
Кай диҳад боғи муҳаббат самаре беҳтар аз ин.⁴²

Баъзан мафҳумҳои таҷридиву моддӣ ба ҳам муқоиса ва монанду ҳамоян мешаванд:

З-он умри ману зулфи ту кутоху баланд аст,
Зеро ки ба ҳар ворта нишебасту фароз аст.⁴³

Зимнан бояд гуфт, ки ҳарчанд Фуруғӣ ба мураккабиву печдарпечии сабки ҳиндӣ соддагиро муқобил гузоштааст, бо вучуди ин дар услуби эҷодии ӯ баъзе нишонаҳои сабки ҳиндиро мушоҳида кардан мумкин аст. Инро, албатта, чун зиддияти услуби шоир ба қалам додан мумкин нест. Зеро бозгашти адаби ҳам мисли ҳар як ҳодисаи адабии нав ҳодисаи пешгузаштаи худро қиматан инкор намекунад ва ҳақ ноҳақ баъзе унсурҳои он, махсусан, унсурҳои соддаи он идома хоҳанд ёфт. Барои мисол байти зеринро гирем, ки тар-

⁴² Ҳамон ҷо, сах. 172.

⁴³ Ҳамон ҷо, сах. 39.

зи ташбеҳсозӣ дар он ба сабки ҳиндӣ хеле шабоҳат дорад:

Чилвагар хусни ту аз ишки ман омад, оре,
Субҳ маълум намегашт агар шом набуд.⁴⁴

Ин ҳолат дар байти зер ҳам ба назар мерасад:

Гар ишқам ошкор шуд, инкори ман нақун,
Қ-оташ ба пуиба кас натавонад ниҳон кард.⁴⁵

Дар байтҳои боло аз лиҳози шакл монандиро бо сабки ҳиндӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Яъне дар мисраи аввал фикре ё матлабе баён шуда дар мисраи дуюм тамсиле ё мақолу рамзе зикр мегардад. Вале ин монандӣ зоҳирӣ буда, дар байтҳои Фуруғӣ матлаб ниҳоят содда ва тарзи баён холи аз такаллуфоту мушкилписандист.

Ин ҳолат, махсусан, дар байти зерин равшан ба назар мерасад. Фуруғӣ барои таъкиду тақвияти матлаб дар мисраи дуюм мақоле меорад:

Дар водии мухаббат холи дилам чӣ пурсӣ,
Курде фитода дидам дунболи корвоне.⁴⁶

Ин ҷо ҳам ҳарчанд байт аз лиҳози сохту шакли зоҳирӣ ба сабки ҳиндӣ шабеҳ аст, вале аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва образи ифода хеле содда буда, аз мушикофҳои сабки ҳиндӣ холист. Байти мазкур то андозае ба нақиза (пародия) ба сабки ҳиндӣ монандӣ дорад. Зеро шоир зоҳиран гӯё ба сабки ҳиндӣ тақлид мекунад, вале матлабу ифодаи баръакси сабки ҳиндӣ, ки одатан аз маъниву мафҳумҳои таҷридиву фалсафӣ

⁴⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 105.

⁴⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 84.

⁴⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 187.

ва мавҳум иборат буд, матлаби ниҳоят заминӣ ва ҳа-
то пастеро (бар хилофи матлаби олии сабки хиндӣ)
ифода кардааст.

Агар ба системаи образҳои назми халқҳои форси-
забон диққат дода шавад, устувориҳои анъанаро дар он
мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳар шоир аз образҳои
фаровони сайқалёфта ба таври ба худ хос истифода
мебарад. Барои мисол порчаи зерини яке аз ғазалҳои
Фуруғиро гирем, ки саросар аз образҳои маъмулӣ ибор-
рат аст:

Аз фитнаи ҳар давре, аз қомати фаттонат,
Ошуби қиёматро дидем ба давронат.
Як қавм чигархунанд аз лаъли майолудат,
Як чамъ парешонанд аз зулфи парешонат.⁴⁷

Шоир аз образҳои маъмулӣ ба таври шевою шинам
истифода бурда маъниву матлабҳои дилхоҳро ифода
кардааст.

Ҳарчанд дар тасвири ишқ образҳои Фуруғӣ асосан
такрорианд, вале онҳо шахшудаву берух нестанд ва
дар ғазалҳои соддаву хушоҳанги шоир чун образҳои
дилнишин арзи вучуд мекунанд. Аз як тараф самимия-
ту эҳсосоти шоир ва аз тарафи дигар соддагиву лато-
фат ба ин боис гаштааст. Як хусусияти дигари чунин
тасвирҳои шоир он аст, ки онҳо ба ҳаракату ҷунбиш
сириштаанд. Яъне дар тасвирҳои шоир динамикаву
ҳаракат эҳсос мешавад. Ҳарчанд ғазали зерини шоир
асосан тасвири ҳолати зебоии маъшукро дар бар ме-
гирад, бо вучуди ин образҳои шоир ҷунбишу ҳаракатро
ифода мекунанд:

Сарви чаманро ба ноз суй чаман бурдаӣ,
Қомати шамшодро дар шикан овардаӣ.

⁴⁷ Ҳамон ҷо, сах. 182.

Наргиси махмурро чом ба каф додай.
Гунҷаи хомушро дар сухан овардай.⁴⁸

Ба миқдори кам бошад ҳам образҳои тозаи ҳаёти дар зимни ғазалиёти Фуруғӣ ба назар мерасад. Аз ҷумла дар байти зер зулфи маъшуқ ба ақраб, ки маъмулист ва миршаб, булғачаб ва ҷаррор, ки тозаанд, монанд, шудааст:

Эй сари зулфи қамарлуш аҷаб таррорӣ,
Ақрабӣ, миршабӣ, булғачабӣ, ҷаррорӣ.⁴⁹

Ҳусейни Наҳаъӣ ҳам ба навпардозҳои Фуруғӣ ишора намуда менависад: «Гоҳ-гоҳ таркибҳо ва истилоҳоти нисбатан тозае монанди «гул ба сар афшон», «сарви сумансоқ», «чашми сияҳмаст», «Юсуфи исодам», «дили ҳасратнасиб», «чехра ба хун мупаққашон», «гирьяи рангин», «бар сари ҳар мижа чандин гули рангин доштан» дар девои у (Фуруғӣ — М. М.) ба чашм меҳӯрад».⁵⁰

Ҷунон ки маълум аст, дар эҷоди образи тасвир дар шеър мақоми ташбеҳ калон аст. Ташбеҳоти Фуруғӣ низ бо соддагиву латофат фарқ мекунад. Дар байти зер ташбеҳ ҳарчанд мураккаб аст, вале идроки он душворне надорад:

Дӣ ба раҳаш фикандаам тифли сиришки дидаро,
Дар кафи доя додаам кӯдаки наврасидаро.⁵¹

Аксари ташбеҳу истиораҳои Фуруғӣ моддиву ҳисшаванда буда ҳатто дар мавридҳои таҷрибӣ будани

48 Ҳамон ҷо, сах. 182.

49 Ҳамон ҷо, сах. 194.

50 Ҳамон ҷо, сах. 4.

51 Ҳамон ҷо, сах. 9.

образҳо як қузви он моддӣ мегардад. Дар байги зер
андӯх ба меҳмон монанд мешавад:

Андӯхи ту шуд ворида кошонаам имбаб,
Меҳмони азиз омада дар хонаам имбаб.⁵²

Ҳарчанд Фурӯғӣ дар ташбеҳсозӣ асосан анъанавӣ
шайрони пешинро идома додааст, бо вучуди ин баъ-
зан дар ташбеҳоти ӯ тозагиву навпардозихоро ҳам му-
шоҳида кардан мумкин аст. Одатан харгоҳ суҳан аз
тасбеҳ равад, Хофиз, барин шайрони озодфикр ба он
зунворро муқобил мегузошанд. Фурӯғӣ бошад дона-
ҳои ангурро бо донаҳои тасбеҳ монанд мекунад, ки ин
ҷо ҳам андешии ҳаётдӯстонаи шайр хувайдо мегар-
дад:

Донаи тасбеҳ моро ҳолате харгиз надод
Баъд аз ин дар пон хум ангур бояд дона кард.⁵³

Барои равшантар шудани матлаб образи чашмро
дар газалиёти Фурӯғӣ аз назар гузаронем. Фурӯғӣ мо-
нади шайрони асрҳои пешин чашмро ба оху, физол,
наргис, бодом ва амсоли инҳо монанд кардааст:

Наргиси масти ту роки дили хушбӯрон зад,
Хуфтари бин, ки чи сои бар сафи бедорон зад.⁵⁴

Пас чаро мерамад аз ҳалкаи соҳибназарон,
Гар на он чашми сийх шеваи оху дорад.⁵⁵

Дар ин образҳои анъанавии чашм пеш аз ҳама чи-
хатҳои зоҳирӣ он тасвир шудааст. Дар як қатор га-

52 Ҳамон ҷо, сах. 20.

53 Ҳамон ҷо, сах. 101.

54 Ҳамон ҷо, сах. 81.

55 Ҳамон ҷо, сах. 88.

залҳои шоир ҷиҳатҳои функционалии чашм низ зоҳир
гаштааст, ки иддае аз он тасвирҳо нава ба назар мера-
санд. Дар байтҳои зер образи чашм дар ҳаракату
амалиёт нишон дода шудааст:

Соқии чашми туаш бода ба паймона накард,
Ҳар ки бишкаст дар ин майкада наймоне чанд,
Қасе аз кофари чашми ту напурсид, охир,
Қ-аз ҷӣ рӯ рехтай хуни мусулмоне чанд?⁵⁶

Дар байти зер бошад чашмро ба турки камонкаш
ва нигоҳро ба тир монанд карда ба ҷиҳати функцио-
нали ташбеҳшавандаву ташбеҳқунанда тавачҷӯх зоҳир
намудааст:

Турки камонкашида ду чашми сиёҳи туст,
Тире, ки бар нишона нишинад, нигоҳи туст.⁵⁷

Ҷои дигар бошад шоир чашмро ба беморӣ монанд
мекунад, ки нава ба назар мерасад:

Эмин аз тире нигоҳи ту дили зоре нест,
Мардумозортар аз чашми ту беморӣ нест.⁵⁸

Фурӯғӣ дар офаридани образи тасвирҳо аз санъат-
ҳои дигари бадеӣ монанди тазоду муқобала, таҷнису
тарсеъ, такрору талмех васеъ истифода бурдааст. Ма-
салаи, ғазали зерин саросар ба тазоду такрор асос ёф-
тааст:

Туву он қомате, ки мавзун аст,
Ману ин толеъе, ки ворун аст.

⁵⁶ Ҳамон ҷо, сах. 83.

⁵⁷ Ҳамон ҷо, сах. 42.

⁵⁸ Ҳамон ҷо, сах. 45.

Ҷои дигар чашм ба ситамгар монанд
мешавад: ҳамон ҷо сах. 198.

Тазодро дар деҳили ҳар мисраъ низ мушоҳида кардан мумкин аст:

Дарди Ширин давои Фарҳод аст,
Ғами Лайли нишоти Мачнун аст.⁵⁹

Тазод дар ғазалиёти Фурӯғӣ баъзан на барои муқобилгузори, балки барои равшан тасвир намудани ҳаёлати ҳолату маънаву ва ҳусни инсон омадааст:

Бо ҳаёли рӯю мӯяш фарқи нуру зулматам,
Ку назарбозе, ки сайри субҳу шони ман кунад?⁶⁰

Суханбозиҳои Фурӯғӣ низ хеле содда буда, аз муқобилбаёнӣ мураккабӣ холианд. Дар байти зер таҷриба «дилором» хеле соддаву бамавқеъ сурат гирифтааст:

Шаб, ки дар ҳалқан мо зулфи дилором набуд,
То ба наздики сахар ҳеч дил ором набуд.⁶¹

Фурӯғӣ, махсусан, аз санъати такрор хеле моҳирона истифода бурдааст. Дар саросари ин ғазал дар охири ҳар мисраъ такрори калимаҳо боиси таъсирбахш шудани матлаб гаштааст. Зеро ширин маҳз ҳамон калимаҳоеро такрор мекунад, ки бори асосии маънои мисраъ ба души онҳост:

Ҳар чӣ кардам ба раҳи ишк вафо буд, вафо
В-он чӣ дидам ба муқофот чафо буд, чафо.
Шарбати ман зи кафи ёр алам буд, алам,
Қисмати ман зи дари дӯст бало буд, бало...⁶²

59 Ҳамон ҷо, сах. 31.

60 Ҳамон ҷо, сах. 80.

61 Ҳамон ҷо, сах. 104.

62 Ҳамон ҷо, сах. 17.

Фуруғӣ навъи дигари санъати такрорро ҳам хеле моҳирона корбаст намудааст. Яъне шоир калимаҳои такроршавандаро аввал дар шакли инкорӣ ва сипас дар шакли тасдиқӣ зикр мекунад:

Гирди маҳ хатти сияҳкор надорӣ, дорӣ,
Рузи равшан ба шаби тор надорӣ, дорӣ.⁶³

Дар ғазали дигари Фуруғӣ низ такрори тардидӣ хеле бамавқеъ ва шево истифода шудааст:

Қуфри зулфаш раҳзани дин аст, гӯи нест, ҳаст,
Қофаре сармояш ин аст, гӯи нест, ҳаст.⁶⁴

Шоир санъати тарсеъу мувозинаро барои хушоҳангу равон шудани ғазал дар чанд маврид хеле хуб корбаст намудааст:

Туву он ҳусни диловез, ки таъвизаш нест,
Ману ин ишқи чулуиҳез, ки тадбираш нест.⁶⁵

Дар ҳафт байти ғазали мазкур ин санъат якҷоя бо санъати тазод омада ҳолати маъшуқу ошиқро ба таври равшану барҷаста чилвагар намудааст.

Ҳамин тавр, санъатҳои бадеӣ дар ғазалиёти Фуруғӣ барои офаридани образҳои шоирона ва соддаю равон, латифу муассир баён кардани матлаб истифода шудаанд.

Ғазалиёти Фуруғӣ аз лиҳози сохт низ дорои баъзе хусусиятҳои хос мебошад, ки ҳоло чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем. Чунон ки маълум аст, дар асрҳои пешин барои мадҳу ситоиш ва тақдим кардан ба мамдӯҳон асосан қасида истифода мешуд. Фуруғӣ бошад

⁶³ Ҳамон ҷо, сах. 191.

⁶⁴ Ҳамон ҷо, сах. 37.

⁶⁵ Ҳамон ҷо, сах. 50.

ғазалро барои ин мақсад истифода кардааст. Чунон ки қаблан қайд шуд, Фуруғӣ гоҳ-гоҳ ғазалҳои худро ба мамдӯхонаш, махсусан, ба Носириддиншоҳ тақдим намуда ба ивази он тухфаҳо дарёфт мекардааст. Дар ин бора худи шоир ҳам дар зимни ғазале менависад:

Чун Фуруғӣ дар сари ҳар ҳафта месозад ғазал,
Назди шоҳаш аз пай эҳсону таҳсин мебарад.⁶⁶

Фуруғӣ ҳам монанди дигар шоирони ба дарбор алоқаманд ҳангоми ид ва муносибатҳои дигар мамдӯхонашро табрику таҳният меғӯяд. Вале табрику ситоишҳои у на дар шакли қасидаву мадҳияҳои тумтароку тулонӣ, балки тавассути ғазалҳои ошиқонае сурат мегирад, ки дар як ё ду байти охир ном ва мадҳи мамдӯх зикр меёбад. Масалан, ғазали зерин аз 14 байт иборат буда, 10 байти он мазмуни ишқӣ дорад, 4 байти охир бошад ба мадҳи мамдӯх бахшида шудааст:

...Маҳе, ки рози ман аз парда ошкоро кард,
Ҳануз сурати у зери парда пинҳон аст.
Маҳи сафар зи барон ҳамин музаффар шуд,
Ки моҳи иди ҳумоюши шоҳи Эрон аст.
Абулмузаффар Мансури Носириддиншоҳ,
Ки зери роҷаи у офтоби тобон аст.
Тулуъи субҳи чамолаш фуруғӣ офоқ аст,
Бисоти маҷлисӣ идаш нишоти даврон аст.
Фуруғӣ, аз ғазали иди шоҳ шодӣ кун,
Ки шодкомии шоир зи иди султон аст.⁶⁷

Ба ин минвол ин қабил ғазалҳои Фуруғӣ вазифаи қасидаро ҳам иҷро мекунанд. Баъзе ғазалҳо ҳатто аз лиҳози сохт ҳам ба қасидаи мадҳӣ монанд буда, қасидаи хурдро ба хотир меоранд.

⁶⁶ Ҳамон ҷо, сах. 79.

⁶⁷ Ҳамон ҷо, сах. 32.

Дар ғазалиёти Фуруғӣ ҳамаи хусусиятҳои жанриву структуравии ғазалро мушоҳида кардан мумкин аст. Танҳо дар чанд ғазали шоир қондаи овардани матлаъ рӯя нашудааст. Масалан, ғазали зер бидуни матлаъ оғоз меёбад:

Ман бар сари кӯи ту надидам,
Ҳоке, ки ба сар накарда бошам.⁶⁸

Ҳамчунин дар ғазалҳое, ки абъёти ашъори Носириддиншоҳ иқтибос шудааст, матлаъ ба назар намерасад.

Дар ғазалиёти Фуруғӣ радиф хеле зиёд истифода шудааст, ки он боиси боз ҳам равонтару хушоҳангтар гаштани ғазалҳо шудааст. Рағбати зиёди шоирро дар овардани радиф аз он ҳам пай бурдан мумкин аст, ки радифҳои ғазалиёти ӯ аксаран калимаву ибораҳои мураккабу таркибӣ мебошанд. Масалан, дар ғазале радиф «кард чашми дӯст» мебошад:

Қатъи назар зи душмани мо кард чашми дӯст,
Дарде, ки доштем, даво кард чашми дӯст.⁶⁹

Ба ин минвол «гӯи нест, ҳаст», «кардан аст», «дошта бошад», «аз ту нахоҳанд», «хоҳам дид», «агар бигзарад» барин радифҳои мураккабу тулониро дар ғазалиёти Фуруғӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳарчанд радифҳои ғазалиёти шоир мураккабу тулониянд, вале онҳо соддагии ашъори ӯро халалдор накардаанд.

З а б о н и ғазалиёти Фуруғӣ низ пеш аз ҳама бо соддагӣ имтиёз дорад. Дар ашъори шоир калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ, истилоҳату мафҳумҳои илмиву динӣ хеле кам аст. Шоир саъй мекунад, ки то ҳади имкон аз калимаҳои арабӣ парҳез намуда, калима-

⁶⁸ Ҳамон ҷо, сах. 133.

⁶⁹ Ҳамон ҷо, сах. 23.

ҳои форсиро истифода барад. Дар ин бобат мисолеро, ки Хусейни Наҳаъӣ овардааст, ҷолиби диққат мебошад ва майлу рағбати шоирро ба забони модаринаш нишон медиҳад:

Ман ҳар ғазал, ки гуфтам дар ошиқи Фуруғӣ,
Якҷо гурези онро бар номи шох кардам.⁷⁰

Шоир дар байти мазкур ба ҷои таҳаллус, махлас барин мафҳумҳои маъмулшуда калимаи форсии «гурез»-ро истифода бурдааст.

Дар ғазалиёти Фуруғӣ зарбулмасалу мақолҳои халқӣ низ барои тасдиқи андешаву мулоҳизае ва ё таъкиди фикре хеле фаровон истифода шудааст. Шоир зарбулмасалу мақолҳоро гоҳо айнан ва гоҳо мазмунан қорбасти намудааст:

Манъам зи сайри сурати зебои у мақун,
Аз ҳолати гурусна хабар нест серро.⁷¹

Калимаву ибора ва таъбирҳои халқӣ низ дар ғазалиёти Фуруғӣ зиёд ба назар мерасад. Аз ҷумла таъбири халқии «сари ангушт газидан» дар байти зер матлабро таъсирбахш ифода кардааст:

Як фирка ба ишрат дари кошона кушоданд,
Як зумра ба ҳасрат сари ангушт газиданд.⁷²

Ҳамин тавр ҳоҳ дар истифодаи санъатҳои бадеӣ, ҳоҳ дар қор бурдани калимаву ибора, зарбулмасалу мақол ва дигар масолеҳи суҳан майли Фуруғиро ба соддагӣ мушоҳида қардан мумкин аст.

⁷⁰ Ҳамон ҷо, сах. 136.

⁷¹ Ҳамон ҷо, сах. 19.

⁷² Ҳамон ҷо, сах. 96.

ХУЛОСА

Фуруғии Бастомӣ аз зумраи он суҳанварони мумтозест, ки хануз дар замони зиндагии худ ҳамчун шоирри тавоно шинохта шудаанд. Ба шӯҳрати зиёди Фуруғӣ муосири ӯ шоҳзода Асадулло ишораҳои сарех карда менависад: «Осмони суҳанро хуриғед буду ҷаҳони назмро Ҷамшед... Рафта-рафта ширинии ашъораш шӯри даҳру овозаи гуфтораш машҳур шуд...

Овозаи ғазалсарои ӯ чун нури офтоб ба обсду хароб расид, марду зан шунид, хосу ом писандид...»¹

Худи шоир ҳам ба овозаю шӯҳрати зиёди ашъораш дар зимни ғазале ишора кардааст:

Дар ҳама ҷо, Фуруғӣе, рафт фуруғи шеърӣ ман,
Чашму ҷароғи шоирон дар ҳама маҷлис маҷам.²

Беҳуда нест, ки ғазалсарои муосири Эрон Раҳии Муаййирӣ Фуруғиро аз бузургтарини ғазалсароёни адабиёти форс мешуморад: «Дар миёни шуарое, ки баъд аз давраи сафавия ғазалро ба иқтифои Саъдиву Ҳофиз сурудаанд, Фуруғии Бастомӣ ва Муътамадуддавла Нишоти Исфаҳонӣ бар ҳама бартарӣ доранд ва осори бадеу гаронбахое аз худ ба ёдгор гузоштаанд».³

Дар воқеъ ашъори Фуруғӣ монанди шеърҳои муосири бузургаш Қоонӣ хеле шӯҳрати калонро пайдо кар-

¹ Фуруғӣ. Девони комил, муқаддима, сах. 11—12.

² Ҳамон ҷо, сах. 126.

³ Фуруғӣ. Ғазалиёт, муқаддимаи Раҳии Муаййирӣ, сах. 6.

дааст ва овозаи ашъори ин ду суҳанвари моҳир берун аз худуди Эрон ҳам паҳн гаштааст. Дар Хуросону Мо-вароуннаҳр низ шӯҳрат доштани ғазалҳои онҳо ва ба дурдонаҳои мусиқии классикии тоҷик — «Шашмаком» дохил шудани шеърҳои онон далели равшани он шӯҳрат шуда метавонад. Аз ҷумла яке аз ғазалҳои дида-вези Фурӯғӣ, ки дар оҳанги «Муғулҷан дугоҳ» суруда мешавад, аз тараҳои дӯстдоштаи мардуми тоҷик ме-бошад:

Як шаб охир домани охи сахар хоҳам гирифт,
Доди худро з-он маҳи, бедодгәр хоҳам гирифт.⁴

Муҳимтарин фазилати ғазалиёти Фурӯғӣ, ки боиси шӯҳрати зиёд пайдо кардани он гаштааст, соддагиву латофат мебошад. Чунон ки дидем, соддагӣ дар ғазалиёти Фурӯғӣ ҳам дар мазмуну муқаддима, образи тасвирҳои бадеӣ, услубу тарзи нигоҳи, истифодаи санъатҳои гуногуни бадеӣ, калимаву ибора, таъбири ифода ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ зоҳир мегардад. Фурӯғӣ монанди дигар шоирони ҷараёни бозгашти адаби соддагиро бар хилофи мураккабиву печдарпечии сабки ҳиндӣ хусусияти асосии ғазалиёт ва ливои эҷодии худ қарор дода, шеъри форсиро аз вартаи муғлақбаъии раҳонида, ба он латофату таровати пешинашро бар-гардонид.

Ҳарчанд дар ғазалиёти боқимондан Фурӯғӣ бо сабабҳои гуногун оҳангу андешаҳои баланди иҷтимоӣ камтар ба назар мерасад, вале услуби соддаву дилнишини эҷодии ӯ барои ба ҳаёт наздик кардани назм, оммафаҳм сохтани он ва барои ба вучуд омадани таъмонҳои демократи дар адабиёт замина гузошт.

⁴ Фурӯғӣ. Девони комил, сах. 37.

МУНДАРИЧА

1. Мукаддима	3
2. Ҳаёт ва осори адабии Фуруғии Бастомӣ	10
3. Мавзӯ ва мундариҷаи газалиёти Фуруғӣ	22
а) Ишк	25
б) Оҳангҳои ҳаётдӯстӣ	39
в) Масъалаҳои иҷтимоӣ ва панду ахлоқӣ	48
г) Оҳангҳои тасаввуфӣ	52
4. Баъзе хусусиятҳои сабк ва услуби эҷодии Фуруғии Бастомӣ	57
5. Хулоса	84

*Бо қарори Совети нашрияву таҳририяи
Академияи Ҷанҷои РСС Тоҷикистон
ҷоп мешавад*

Мирзо МУЛЛОАХМАДОВ

ФУРУГИ БАСТАМИ И ЕГО ГАЗЕЛИ

(на таджикском языке)

Ответственный редактор
Аълохон Афсаҳзод